

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شماره نمبر 10

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2020

ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:
مدیر:

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، ڈاکٹر نسیرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن، ڈاکٹر
شمینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، ڈاکٹر صائمہ بتول
، ڈاکٹر مریم سرفراز، الماس طاہرہ

ایڈوائزر بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دانشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
(چیئر پرسن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی
سی یو لاہور)، ڈاکٹر صفی صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی
پنجاب یونیورسٹی لاہور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج
لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی
بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پیپالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت
کور (پروفیسر پیپالہ یونیورسٹی انڈیا)،، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس
کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس
(صدر شعبہ پنجابی پیپالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: +92-334-4050347, 042-99203806-297

email: parakhjournal@gmail.com

500 روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

نمائندہ:

نوٹ: پارکھوج چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھوج متفق ہونا ضروری نہیں۔

پارکھ

شماره نمبر 2

جولائی - دسمبر 2020ء

جلد 5

مسلسل شماره نمبر 10

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2020ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ ایسے تحقیقی مقالے چھاپے جانداں جنہاں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیتے جانداں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ﷺ

اے آقاؐ منیدی دعا تیرے صدقے
 ہے وگڑی بناندا خدا تیرے صدقے
 کریں مٹھے کھوہ دیویں روڑاں نوں جیہاں
 بنن واہن خاکِ شفا تیرے صدقے
 میں عاصی نوں ارشد اے بس آس ایہو
 کہ بخشے گا سانوں خدا تیرے صدقے
 ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

فہرست

			☆
13	قمر النساء	نبی پاک دی سیرت دا اچیچا پکھ- بالارا نال	1
		محبت	
29	ڈاکٹر ثمنینہ بتول	بابانجی دی مزاحمتی شاعری	2
35	ڈاکٹر محمد عرفان الحق	نظام الدین توکل دی پنجابی منقبت ”یاد حبیب“	3
		“	
45	ڈاکٹر تقدیس زہرا	دو اردو شاعراں دیاں پنجابی نظماں	4
53	کلیان سنگھ کلیان	بھگتی لہرتے انسان دوستی	5
	ڈاکٹر شبنم اسحاق		
65	ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	پنجابی ثقافت دا نمائندہ ہیر و سلطان راہی	6
73	مس مریم سرفراز	اشفاق احمد- پنجابی ادب دا مان	7
85	سحرش افتخار	”ڈاکٹر امان اللہ خان“ پنجاب دی تہذیب	8
		تے ثقافت دا نمائندہ	
101	زیب النساء	تائیسیت تے ڈھلیاں پنجابی کہانی کارناں	9

قارئین کرام!

بین الاقوامی تحقیقی مجلہ ”پارکھ“ رب دی مہر، فضل تے کرم نال پنج سال پورے کر چکیا اے۔ اوہ بھار جیہڑا میں ڈاکٹر سونیا اللہ رکھانوں نال لاکے اپنے موڈھیاں تے چکیا، اج پنج ورھیاں وچ ڈاکٹر شمینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم سرفراز تے مس الماس دے آسرے اپنا پنڈھ پٹ رہیا اے۔ جتھے اک واری فیر میں ڈاکٹر سونیا اللہ رکھادی معاونت نال ایس نوں Z کیٹگری توں Y کیٹگری دے مقام تے اپڑاں لئی HEC دی خدمت وچ پیش کر رہی آں۔ رب سوہنے توں دُعا اے کہ اوہ میری ایس کاوش نوں کامیابی بخشے۔ مجلہ کافی حد تک بین الاقوامی پچھان وچ وی آرہیا اے۔ مسلسل شمارہ نمبر 10 وچ پہلا مقالہ محترمہ قمر النساء پٹی ایچ ڈی ریسرچ سکالر دامتعالہ ”نبی پاک دی سیرت دا اُچھا پکھ۔ بالاں نال محبت“ اے۔ ایس مقالے راہیں نبی آخر الزمان حضرت محمد ﷺ دی بالاں نال محبت نوں اُجاگر کیتا گیا اے کیوں جے بالاں نال اوہناں دی محبت کجھ اجیہی اے کہ کوئی اوس محبت دی مکمل پیروی نہیں کر سکدا۔ غلام بچے نال اجیہی محبت کہ اوس اپنے مایاں نال جان توں انکار کردتا۔ دو جا مقالہ لاہور کالج برائے خواتین شعبہ پنجابی دی ایسوسی ایٹ پروفیسر ڈاکٹر شمینہ بتول دامتعالہ مہان شاعر ”بابانجی دی مزاحمتی شاعری“ بارے اے۔ محققہ نے شاعر دے مزاحمتی ڈھنگ تے احتجاجی کچھ نوں ادبی روپ وچ ڈھیر موکلے ڈھنگ نال اُچارن دی انتہائی نفیس کوشش کیتی اے۔ کیوں جے پاکستانی شاعر ہون پاروں قیام پاکستان توں بعد اج تائیں عام لوکاں نوں حیاتی لنگھاون لئی مزاحمت دا سہارا لینا پیندا رہیا۔ محققہ نے بابانجی نوں مزاحمتی شاعر ہون دے باوجود محبت تے امن دا پجاری ثابت کیتا اے۔ ڈاکٹر محمد عرفان الحق پرنسپل ہون دے نال نال اہل صوف وی نیں۔ ایہناں دامتعالہ ”نظام الدین توکلی دی پنجابی منقبت یاد حبیب“ دا تحقیقی مطالعہ اے۔ مقالہ اپنی مثال آپ ہون دے نال نال علم تے ادب دامتعالہ اے۔ اوہناں مقالے نوں عصر حاضر دے مناقب نگاراں لئی رہبری تے رہنمائی دا سومہ مٹھیا اے۔ ڈاکٹر تقدیس زہرا داتعلق لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دے گلشن لسانیات دی اُردو کیاری نال اے۔ محترمہ نے مختصر تے مدلل مقالہ لکھ کے ثابت کرن دی کوشش کیتی اے کہ دو مہان اُردو شاعراں ”فیض احمد فیض“ تے ”مجید امجد“ نے ماں بولی دا حق ادا کرن دی ناصرف کوشش کیتی اے سگوں اوہناں دی شاعری وچوں پنجاب دی مٹی دی واشٹا پھٹی اے جیہڑا سلاہن جوگ اے۔ گورنمنٹ کالج لاہور تے اج دے گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور پاکستان دا شمار قابل فخر اداریاں وچوں اک اے شمارے وچ ایس ادارے دے دو اسٹنٹ پروفیسراں ڈاکٹر شبنم اسحاق تے کلیان سنگھ کلیان ہوراں گوڑھی

سناجھتے رت نال ”بھگتی لہرتے انسان دوستی“ اپنے رنگ دا نوکھاتے نو یکلا مقالہ تیار کیتا اے جیہڑا بھگتی لہر دے تعارف، اثرات تے حالات دا عکاس اے۔ دونوں محققاں حوالے لئی اڈواڈا گرو بانیاں نوں حوالے دے طور تے ورت کے ثابت کیتا اے کہ بھگت صوفی سن۔ ”پنجابی ثقافت دا نمائندہ ہیر و سلطان راہی“ پنجابی ثقافت دے کچھ فلم، ڈرامہ تے تھیٹر دی ماہر ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا ولوں اے۔ مقالے وچ عالمی فلمی دنیا تے جانیامانیا ہیر و سلطان راہی زیر بحث لیا کے اوہناں دی شخصیت دا احاطہ کر کے اوہناں دے لکے گناں نوں سامنے لیاند ا گیا اے۔ اشفاق احمد پنجابی زبان دے ادب دا اوہ مان سمان نیں جہناں نوں ادب کدی بھل نہیں پاوے گا۔ ڈاکٹر مریم سرفراز ہوراں اوہناں نوں ناصرف ”پنجابی دامن“ آکھیا اے سگوں مقالے راہیں ثابت کیتا اے کہ اوہ داستان گو، ٹیبل ٹاکر، مدلل تے مختصر نویسی دے ماہر سن جہناں اپنی ادبی حیثیت منوائی۔ مجلے دا اٹھواں مقالہ پی ایچ ڈی ریسرچ سکالرش افتخار دا اے۔ سحرش ہوراں ”ڈاکٹر امان اللہ خان“ بارے کھل کے گل کیتی اے تے اوہناں نوں پنجاب دی تہذیب تے ثقافت دانہ صرف نمائندہ لکھیا اے سگوں ثابت وی کیتا اے۔ دسویں شمارے وچ گر مکھی رسم الخط وچ کوئی مقالہ نہیں آیا۔ ایس پاروں دسویں مجلے دا آخری مقالہ ڈاکٹر زیب النساء اسٹنٹ پروفیسر علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد دے حسن قلم دا نتیجہ اے۔ محترمہ نے مقالہ ”تائیدیت دیاں مڈھلیاں پنجابی کہانی کارناں“ سرناویں پٹھ زانیاں دے حق لئی موکلامواد نہ صرف اکٹھا کیتا اے سگوں زانیاں نوں اک واری اپنے حقوق دی ورتوں ول پریریا اے۔ کل 9 مقالیاں دی چون ”پارکھ“ دی شکلیں آن بان نال پیش کیتی جا رہی اے جیہڑا دسویں مجلے دی شکل وچ HEC نوں درجہ Y وچ ترقی دین لئی پیش کیتا جا رہیا اے۔

مدیر پارکھ

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

صدر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 10

☆ قمر النساء

نبی پاک دی سیرت دا اچھا پکھ..... بالائے نال محبت

Abstract

The life of Prophet Muhammad (peace be upon him) is a complete and exemplary personality to equip with all inner qualities. The life of Holy Prophet (peace be upon him) is consisted of comprehensive qualities. He is a preceptor in his living conducted and his Sunnah.

This research article brings into light the important and beautiful aspect of life of the prophet Muhammad (peace be upon him). It presents an analysis of the teachings of Hazrat Muhammad(PBUH). The love and affection with his children in a passionate, objective and vivid manner. The love with children reflects the positive side of personality and existence of human being. The life of Hazrat Muhammad (PBUH) is full of love with children at different events. He guided, through the

acts of kindness and love towards the children could
be a best policy for a Muslim society.

سیرت پاک سدا بہار موضوع اے تے انسانی تاریخ وچ حضورؐ دی شخصیت اُچا، سچا تے بھرواں مقام رکھدی اے۔ کسے نوں دنیا وچ پنج ست سوانح نگار مل جاون تاں اوہدی وڈیائی دی دلیل اے پر بقول ڈاکٹر اسپرنگر رسولِ مختتم نبی آخر الزماںؐ دی ہستی نوں ایہ عظمت تے وڈیائی اے کہ اوہناں دے سیرت نگاراں دی گنتی لکھ توں ودھ اے۔

”حضور سرور کائنات حضرت محمدؐ داسب توں وڈا تے پہلا سیرت نگار خود خالق کائنات اے۔ قرآن مجید الحمد توں والناس تک اوس کملی والی ذات دیاں

تعریفاں تے توصیفاں نال بھریا ہویا اے۔“ (1)

پہلے زمانیاں دے صحیفیاں (صحائف) وچ آپؐ دی آمد تے شخصیت دے تذکرے موجود نیں جیہڑا مقام نبی پاکؐ دی ذات مبارکہ نوں حاصل اے۔ اوہ دنیا دی کسے شخصیت نوں حاصل نہیں۔ حضورؐ دی حیاتی بین الانسانی مشن دی داستاں اے۔ آپؐ دی حیاتی قرآن دے ابدی اصولاں دی تفسیر اے جہناں نوں عمل دی زبان وچ مرتب کیتا گیا۔ اوہناں دی حیاتی اوس مقدس پیغام دی تکمیل تے اوس شمع وانگ اے جہوں آدمؑ، ابراہیمؑ، موسیٰؑ، عیسیٰؑ تے باقی تمام نبیاں نے اپنے اپنے دور وچ روشن کیتا۔

”ہم سیرت پاکؐ کو مربوط نہیں کر سکتے، واقعات کی توجیہ نہیں کر سکتے۔ مطالعہ سیرت کا مقصد متعین نہیں کر سکتے اور اس سے جو کچھ اخذ کرنا ہے، اوہ سب کچھ اخذ نہیں کر سکتے، تاوقتیکہ ہم حضورؐ کے کام کی نوعیت، اسکے امتیازی پہلوؤں اور اسکے دائرہ کی وسعتوں کو پیش نہ رکھ لیں۔“ (2)

لفظ ”سیرت“ جیہدے نال ورتیا جاوے گا، اوہدی سیرت ہووے گی۔ جیویں سیرت صحابہ، سیرت شہدا، سیرت اولیاء پر جدوں سیرت دے نال ہو رکوئی ناں نہ ہووے تے فیر پک ہو جاندا اے کہ گل بات رسولِ مختتمؐ بارے اے۔

”حضورؐ دا ذکر سیرت مڈھلیاں کتاباں، پہلیاں الہامی کتاباں دے نال نال قرآن مجید وچ تھاں تھاں تے لیکھدا اے جد کہ غیر الہامی کتاباں وچ آپؐ دا ذکر انساناں دی تاگھ تے خواہش دے روپ وچ سامنے آیا۔“ (3)

حضرت محمد ﷺ دی مبارک تے پاک حیاتی اُج پدھر دانمونہ اے۔ بالاں نال محبت تے پیار رسول کریم ﷺ دی کامل حیاتی داروشن پکھ تے ابدی ہدایت داعمدہ تے اعلیٰ ذریعہ اے۔ ایس پکھ دے روشن پہلوواں نوں سیرت نگاراں نے اپنی اپنی بساط مطابق بھرویں ڈھنگ راہیں بیان کیتا اے۔ نبی کریم ﷺ دا فرمان اے۔

”من لا یرحم لایرحم“

جو رحم نہیں کرتا، اس پر رحم نہیں کیا جاتا۔“ (4)

آپ ﷺ دی بالاں نال محبت مختلف حدیثاں راہیں اُگھڑ دی اے۔ حضرت انسؓ روایت کردے نیں:

”میں نے کسی امام کے پیچھے حضور ﷺ سے زیادہ مختصر اور مکمل نماز ادا نہیں کی۔ وہ بچے کے رونے کی آواز سنتے تو نماز کو مختصر کر دیتے کہ کہیں اس کی ماں پریشان نہ ہو۔“ (5)

آپ ﷺ دا معمول سی کہ جدوں وی فصل دا نوں میوا آؤندا تے بیٹھیاں سنگیاں وچ جیہڑا سب توں نکا بچہ ہوندا، سب توں پہلوں اوہنوں دیندے۔ جابر بن سمرہؓ اپنے بچپن دا واقعہ بیان کردیاں آکھدے نیں۔

”ایک دفعہ میں نے حضور اکرم ﷺ کے پیچھے نماز ادا کی۔ فارغ ہو کر جب آپ ﷺ گھر چلے تو میں بھی ساتھ ہو لیا۔ ادھر سے چند اور لڑکے نکل آئے۔ آپ ﷺ نے سب کو پیار کیا اور مجھے بھی پیار کیا۔“ (6)

جنگ ظلم تے ستم دی مونہہ بولدی تصویر ہوندی اے۔ لکھاں دی گنتی وچ زنانیاں تے بالاں نوں جنگاں وچ شہید کردتا جاندا سی۔ لاشاں دے انبار لگ جان دے سن۔ اسلام نے زنانی تے بالاں نوں جنگ دے وچکارا مان وچ لین دی نصیحت کیتی اے۔ جنگ دی حالت وچ بچیاں دی حفاظت اسلامی طرز عمل اے تے حضور ﷺ نے بچیاں نوں قتل کرن توں سختی نال منع فرمایا۔ حضرت اسامہؓ بیان کردے نیں:

”رسول اللہ ایک زانو پر مجھے اور دوسرے پر حسنؓ کو بٹھا لیتے اور پھر دونوں

زانو ملا کر کہتے۔ اللھم ارحھما فالی ارحھما

ترجمہ: خداوند! ان دونوں پر رحم کر کیونکہ میں ان دونوں پر رحم کرتا ہوں۔“ (7)

پنجابی ادب وچ سیرت نگاری دی منظوم روایت دے نال نال نثری سیرت نگاری دی مضبوط روایت موجود

اے۔ پنجابی وچ لکھن والے سیرت نگاراں نے جتھے اپنیاں کتاباں وچ سیرت پاک دے ذکر کیے موضوع یعنی نبی کریم دا پچیاں نال پیارنوں اُجاگر کیتا، او تھے اوہناں بالاں لئی سیرت پاک ﷺ دیاں کتاباں لکھن ول خاص دھیان دتا اے۔ بالاں بارے لکھیاں جان والیاں سیرت دیاں کتاباں زیادہ تر نثر وچ ملدیاں نیں۔

پنجابی نثری سیرتی ادب وچ بالاں لئی سیرت دی سب توں پہلی کتاب دلشاد کلا نجوی دی سرائیکی لہجے وچ ”سیرت رسول ﷺ“ اے جہدا پہلا حصہ ”جڈاں رسول کریم ﷺ بال ہن“ 1975 وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہ ایس مقصدنوں سامنے رکھ کے لکھی گئی اے کہ سرائیکی ادب تے سرائیکی بال حضور دی سیرت توں محروم نہ رہ جاوے۔ ایس کتاب وچ نبی کریم دی حیاتی نوں مختصر بیان کیتا گیا۔ حضور دے اجداد توں شروع ہو کے ملک شام دے دو سفر ایں تاں بیان اے۔ نبی پاک ﷺ دی مڈھلی حیاتی دے اہم واقعے تے حالات عام فہم تے آسان زبان وچ بیان کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ اوہناں پکیاں روایتاں توں لایاں پکی۔ ”سیرت رسول ﷺ“ دادو جاحصہ ”جڈاں رسول کریم ﷺ ٹینگر ہن“ 1976ء وچ چھاپیا۔ ایس حصے وچ دلشاد کلا نجوی ہوراں بالاں لئی سادگی تے جامعیت نال حضور دی جوانی دے حال لکھے نیں۔ ایہدے اہم سرنوایں وچ فاردی جنگ، حلف الفضول، مائی خدیجہ دا کاروبار، نبی پاک نال نکاح، اولاد تے خوشی دے دیہاڑے شامل نیں۔ کلا نجوی ہوراں ہر ڈھب نال نبی پاک دی جوانی دے اہم واقعاں نوں اُلکیا۔ ایس توں اڈ خانہ کعبہ دی نویں اُساری، آپ ﷺ دی برادری، حضور ﷺ دی جوانی دے یار باش، قول دے سچے، وعدے دے پکے، آپ ﷺ دی دیانتداری، بے داغ جوانی تے اُچے اخلاق نوں بڑے سوہنے ڈھنگ راہیں بالاں تیکر اپڑاون دی بھرپور کوشش اے تاں جے بال رسول کریم دی حیاتی دے ایہناں سنہری وصفناں توں متاثر ہو کے حیاتیاں نوں سنوار سکے۔ نبوت دے اعلان توں پہلاں ای آپ ﷺ اپنے قول دی سچائی تے لوکاں دیاں شیواں دے امانتدار ہون پاروں لوکاں وچ صادق تے امین وچوں مشہور سن۔ دلشاد کلا نجوی ایس وصف دا ذکر کردیاں لکھدے نیں۔

”حضور کریم ﷺ ہمیشہ تے ہر جا سچے ٹلیندے ہن، چاہے کوئی مجبوری ہووے، وڈے کنوں وڈا لالچ ہووے یا کوئی مصلحت ہووے۔ آپ ﷺ کڈا ہیں وی کوئی گُوڑ نہ مریندے ہن۔ مکے دے لوکاں کوں آپ دی ایہ عادت بہوں پسند ہئی۔ آپ کوں عرباں جیسے بے باک تے کراڑے بندیاں کنوں عین جوانی وچ صادق القول دا خطاب مل ونجے۔“ (8)

کتاب دا تیجا حصہ ”جڈاں رسول کریم ﷺ کوں نبوت ملی“ وچ نبی کریم ﷺ دے غار حرا وچ جاؤن توں شروع کر کے آپ ﷺ دے وصال مبارک تیکر دے حالات بڑی عقیدت، محبت پر اختصار تے جامعیت نال بیان کیتے نیں۔ دلشاد کلا نچوی دی سیرت رسول ﷺ دے تنوں حصے سرائیکی زبان دے لب و لہجہ دی سونہی ونگی نیں۔ ایہناں تئیں ہصیاں بارے پروفیسر ریاض مجید آکھدے نیں۔

”ایہہ کتاباں ایس اعتبار نال تاریخی حیثیت دیاں حامل نیں کہ اوہناں سرائیکی

نوں سیرت رسول اکرم دے نال مشرف کیتا اے۔“ (9)

اختر جعفری دی کتاب ”حضور پر نور“ ایس کچھوں سب توں دکھ اہمیت رکھدی اے کہ ایہدے وچ بچیاں دی نفسیات نوں مکھ رکھ کے حیاتی دے نین نقشاں نوں ترتیب دتا گیا جیہوں ذات باری تعالیٰ نے خود پاک تے سوہنا نمونہ آکھیا اے، جیہڑی قیامت تیکر آون والے لوکاں لئی اللہ سوہنے دے چھیکڑے نبی دی سیرت اے جس نوں (The Hundred) دے غیر مسلم مصنف ”ہارٹ“ نے سب توں وڈی تاریخ ساز شخصیت منیا اے۔

”بچپن وچ دتے گئے سبق پتھرا تے اکرے ہوئے نقشاں وانگوں کپے

ہوندے نیں۔ بچیاں نے ای وڈیاں ہو کے مستقبل دیاں نہیاں چکنیاں

ہوندیاں نیں۔ ایس لئی بچیاں دے ذہناں نوں سنوارنا، مستقبل نوں سنوارنا دا

بڑا وڈا ذریعہ اے تے جے اسیں اپنے آقا ﷺ دی مثالی حیاتی نوں بچیاں وچ

عام کر سکے تے بڑی چھیتی سوہنا تے صاف معاشرہ وجود وچ آسکدا

اے۔“ (10)

”حضور پر نور“ بچیاں لئی سیرت دی چھوٹی جیہی کتاب وچ تھوڑے جہیاں صفحیاں وچ نبی پاک دی پوری حیاتی دے دتے واقعے نوں سمیٹنا کوزے وچ دریا بند کرن نالوں گھٹ نہیں۔ جعفری صاحب دی وسعت نظر نے بچیاں دی نفسیات نال ڈونگھی واقفی دے باعث سیرت دی ایس کتاب وچ سادہ تے عام فہم زبان ورتی اے جیہوں پینڈو تے شہری بچے آسانی نال پڑھ سکدے نیں۔ کتاب دے سرنا نویاں وچ قدیم عرب داحد و داربعہ، آبادی، پانی تے ہوا، پیداوار، عرب دیاں قدیم تواماں، اسلام توں پہلاں عرباں دی مذہبی تے اخلاقی حالت تے عرباں دی قوم پرستی دا نکھیر اک سو جھوان وانگ کیتا گیا اے۔ قبیلہ قریش، عبدالمطلب دی اولاد، حضور پر نور دی ولادت باسعادت تے بچپن دے حالات

نوں پہلے لکھاریاں نالوں نکھیڑ ویں تے واضح طریقے نال لکھیا اے۔ پڑھن والیاں خاص طور تے پچیاں نوں تھوڑے لفظاں وچ پوری تاریخ سمجھ آجاندی اے۔ حضور پر نور ﷺ دی ولادت باسعادت بارے اختر جعفری بڑے سوہنے ڈھنگ بیان کردے نیں۔

”سورج نکلن توں کجھ چر پہلاں فجر دا نمہاں نمہاں چان مشرق دے اُفق اُتے ظاہر ہويا، جہدے نال رات دا گھپ ہنیرا ہولی ہولی ہٹ گیا۔ عرب اتے جہالت تے کفر دے چھائے ہوئے بدل چھٹ گئے۔ صحراواں وچ برائی تے شرک دیاں ہنیریاں رُک گئیاں۔ کائنات کھلوگئی تے بٹ بٹ تکن لگ پئی۔ رُشد تے ہدایت دے چشمے جاری ہو گئے یعنی حضرت عبداللہ دی وفات دے کجھ مہیناں مگروں موسم بہار وچ 20 اپریل 571ء پیر والے دن حضرت آمنہ بی بی نوں اللہ تعالیٰ نے اپنی کمال رحمت نال چن تے سورج نالوں ودھ خوبصورت پتر عطا کیتا۔“ (11)

بچپن وچ ای آپ ﷺ دیاں عاداتاں عرب بالاں نالوں وکھریاں سن۔ آپ کھیڈن دی بجائے کلمے بہہ کے کائنات تے دو جیاں شیواں اتے غور کرنا پسند فرماندے۔ قدرت وی آپ دی حفاظت فرماندی۔ بچپن وچ آپ دے دادا جان دا انتقال تے چھ مہینے دی عمرے آپ دی ماں حضرت بی بی آمنہ دا آپ نوں چھوڑ کے چلے جانا، ایہہ واقعات خاص طور تے پچیاں نوں بہت متاثر کردے نیں۔ آپ ﷺ دیاں عاداتاں، تجارت لئی شام دا سفر، نبوت دی مہر، صادق تے امین، سیدہ خدیجہ نال نکاح، خانہ کعبہ دی تعمیر، غارِ حرا وچ عبادت تے وحی دا نزول، اعلانیہ تبلیغ، حضور پر نور وی مخالفت تے گستاخیاں، معراج شریف، مدینہ ول ہجرت، قبلے دی تبدیلی ورگے سرناویاں نال سیرت پاک دے روشن پہلوؤاں نوں بھر پور طریقے نال اُجاگر کیتا گیا۔ سارے غزوے، غزوہ بدر، غزوہ تبوک تیک اختصار تے جامعیت تے روانی راہیں بیان کیتے گئے نیں۔ مجموعی طور تے سیرت پاک دا بیان کرن دا ڈھنگ بالاں دی عمر تے اوہناں دی نفسیات دے مطابق بہترین کوشش اے۔

بالاں لئی سیرت پاک دے موضوع تے اک ہور کتاب ”حضور ﷺ دی حیاتی“ اے۔ ایہدے لکھاری سمیع اللہ قریشی نیں۔ ایہ کتاب 1980ء وچ پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں چھپی۔ ایس کتاب دے مصنف مضمون دے ماہر ہون دے نال نال پنجابی دے جانے پچھانے شاعر تے نقاد وی نیں۔ کتاب دی تیاری وچ اوہناں نوں ڈاکٹر نذیر احمد، سجاد حیدر

تے محمد آصف خاں ورگے نامور مصنفوں تے محققاں دی سرپرستی حاصل سی۔ ایہہ 40 صفحیاں دی مختصر لکھت اے۔ بالاں لئی لکھت ہوون پاروں زبان وی ڈھیر سادہ تے رواں اے۔ سیرت نگار سمیع اللہ قریشی نے تمام سرناویاں نوں ایڈے اختصار نال پیش کیتا اے کہ بعض واقعات اصل حقیقت وی پوری طرح واضح نہیں ہو پائی۔

کتاب وچ عرباں دیاں ریتاں رسماں تے لڑائی جھگڑیاں بارے مختصر روشنی پائی اے۔ باقی سرناویں وچ نبی پاک ﷺ دی جوانی، ویاہ، نبوت، اسلام دی تبلیغ تے کافراں دے ظلم، حبشہ ول ہجرت، ناکہ بندی، طائف ول سفر تے معراج نبی، پہلی اسلامی وسوں، کفر تے اسلام دے معرکے، حدیبیہ داراضی نامہ، مکے دی فتح، بادشاہاں نوں اسلام دا سدا، آخری حج دا خطبہ، حضور ﷺ دا مہاندرا، بیماری تے وصال۔ سیرت دی ایس کتاب بڑی وچ نبی مکر ﷺ دی قد آور شخصیت نوں پچیاں لئی ڈاڈھی عقیدت تے محبت نال پیش کیتا اے پر کجھ تھاواں تے کمیاں رہ گئیاں نیں جیہڑیاں پچیاں دے کورے ذہناں تے نقش نیں۔ سیرت نگار دے گھٹ مطالعہ پاروں ایہو جہاں کمیاں رہ جان دیاں نیں۔

”آمنہ دالال ﷺ“ مصنفہ عالیہ فروغ احمد ہوراں دی لکھی مختصر سیرت اے۔ کتاب چشتی کتب خانہ جھنگ بازار فیصل آباد نے جولائی 1984 وچ چھاپی۔ ادارہ شرقیہ پاکستان اسلام آباد داناں وی ایہدے چھاپن والیاں وچ شامل اے۔ فیصل آباد دے نعت گو شاعر صائم چشتی کتاب دی اشاعت دے اصل محرک نیں۔ کتاب دے کل 63 صفحے نیں۔ عالیہ فروغ نے ”آمنہ دالال ﷺ“ نوں پچیاں لئی پہلی سیرت دی کتاب امتھیا اے جدکہ ایس توں پہلوں ”حضور ﷺ دی حیاتی“ تے ”حضور ﷺ پر نور“ ورگیاں کتاباں پچیاں لئی چھپ چکیاں سن تے خاص طور تے حضور پر نور ﷺ ورگی کتاب نوں نہ پڑھنا، اوہناں دی لاعلمی اے۔

سیرت دی کتاب تخلیق کرن توں پہلوں کوئی مستند سیرت پڑھن دی تھاں عام کتاباں، نصابی کتاباں نے وڈیاں دیاں گلاں نوں ای مکھ رکھیا اے۔ سیرت نگاری سوکھا کم نہیں۔ سیرت لکھن واسطے عقیدت تے محبت دے نال نال سیرتی ادب تے بھرپور نظر ہونی چاہیدی اے۔ وڈے وڈے مصنف تے محقق ایس راہ تے ٹردے ڈردے نیں۔ اوہ ذاتِ بابرکات جس دی ثنا کائنات دا ذرہ ذرہ کردا اے۔ روحاں تے فرشتے وی ہر ویلے اوہناں دی حمد، ثنائے نعت خوانی وچ رُجھے رہندے نیں۔ سیرت بیان کرن توں پہلاں ہر لکھاری ڈھیر محتاط ہوندا اے، کیوں جے اک ماڑی جیہی غلطی یاں خطا اوس نوں نہ صرف راہواں کراہے پاسکدی اے، سگواں اوہدے تے قہر خداوندی وی نازل ہو سکدا اے۔ عالیہ فروغ دے مطابق:

”میں ایس کمی دے ہوندیاں ہونیاں حضور پاک ﷺ دی پاک سیرت لکھن دی دلیری کر لئی۔ میں اپنے نصاب دیاں کتاباں چوں جو پڑھیا یا بز رگاں کولوں سنیا سی، اوہنوں سامنے رکھیا تے اللہ داناں لے کے ٹٹے بھجے فقیریاں وچ ڈھالن لگ پئی۔ اخیر ایہہ چھوٹی جیہی کتاب اللہ نے پوری کردتی، جہدا نال میں ”آمنہ ڈالال“ رکھیا اے۔“ (12)

کتاب وچ عرب دی تاریخی صورت حال توں لے کے حضور ﷺ دی ولادت تے رحلت تک دے حالات نوں بڑے من موہنے طریقے نال بیانیا گیا اے، بھرواں مطالعہ نہ ہون پاروں کجھ واقعے بغیر تحقیق ای بیان کردتے نیں۔ ایڈی وڈی ہستی بارے ایہہ رویہ بہت نامناسب اے، جویں حضرت خدیجہؓ تے اوہناں دے چاچے ورقہ بن نوفل والے واقعے وچ مصنفہ نے تاثر دتا کہ ملک شام جاوون واسطے نبی پاک ﷺ دا چناؤ ایس لئی کیتا گیا کہ ورقہ بن نوفل نوں اوہناں دے نبی ہون دا پتہ سی۔ ایہو جہی گل ہووے وی تے سیرت یا حدیثاں دیاں مستند کتاباں توں کدے وی ایہہ تاثر ثابت نہیں ہوندا۔ ایسے طرح ”حضور ﷺ پاک دی نبوت“ والے سرناویں وچ لکھیا اے کہ حضور نوں اپنے نبی ہون دا پک سی۔ آپ ﷺ غار حرا وچ فرشتے جبرائیلؑ دے انتظار واسطے جان دے جیہڑا مناسب نہیں، جے آپ ﷺ وحی دے انتظار وچ غار حرا جان دے، فیر جبرائیلؑ دی آمد تے آپ نوں حیرت تے لرزطاری نہ ہوندا۔ نبی نبی اے بیشک اوہ بچہ ای ہووے۔ نبی پاک ﷺ دا فرمان ”میں اودوں دی نبی ساس جدوں آدمؑ گارے دی شکل وچ سن“ ایس حدیث وچ کوئی شک نہیں۔ ”الوداعی حج“ دے موضوع وچ وی مصنفہ نے نبی پاک ﷺ دی مشہور حدیث ”میں جہدا مولا، اوہدا علی مولا“ نوں آخری خطبے وچ شمار کیتا اے۔ مصنفہ نے معراج شریف دے واقعے دا ذکر ہی نہیں کیتا جہدے وچ نماز دا تحفہ ملیا تے نبی پاک ﷺ نوں آسماناں تے بلا کے جنت تے دوزخ دے نظارے کروائے گئے تے آپ ﷺ نے مسکراندے لباناں نال اپنے رب نال آمنے سامنے ملاقات کیتی۔

سبھ واقعے پچیاں نوں حقیقتاً پتہ ہونے چاہیدے نیں، نہیں تاں بچے ابہام دا شکار ہو جان دے نیں۔ مصنفہ مطالعے دی گھاٹ پاروں اہم واقعاں نوں صحیح طور تے بیان نہیں کر سکیاں جیہڑا سیرت نگاری لئی بہت نامناسب رویہ اے۔ محمد اقبال نجفی دی کتاب ”سیرت حضور ﷺ دی“ فروغ ادب اکادمی گوجرانوالہ توں 1985ء وچ شائع ہوئی۔ ایہہ 135 صفحیاں دی سیرت دی واحد کتاب اے جہدے وچ حضور ﷺ دے بالاں نال پیار نوں بڑی محبت تے عقیدت

نال اُبھاریا اے، ایس طرح بالاں لئی ایہ مستند سیرت آکھی جاسکدی اے، کیوں جے ایہدے واقعات اتے بیان ڈھنگ
 وچ بچیاں پنجابی دے ادبی تے ابلاغ دے مسئلایاں نوں کھ رکھیا اے۔ سیرت دی ایس خوبصورت لکھت دا انتساب
 ”چڑھاوا“ دے لفظاں نال اُنج لکھیا اے۔

”اوس ویلے دے ناں

جدوں جہالت دے ہنیرے وچ

محمد ﷺ دا نور پھٹیا“ (13)

نجھی صاحب نے سیرت دے تمام اہم پہلوواں نے چانن پایا اے تے کوئی اہم واقعہ جیہڑا بچیاں دیاں دوسریاں
 کتاباں وچ موجود نہیں۔ اوہناں ایس لکھت وچ کسے نوں نہیں وساریا۔ ”حضور ﷺ دے آون توں پہلاں“ دے سرناویں
 پٹھ مصنف نے نبی کریم ﷺ دے ایس دنیا تے تشریف لیاون توں پہلاں واقعے نوں ایس طرح بیان کیتا اے جیہڑے
 بچیاں نوں آسانی نال سمجھ آجاون، عام فہم تے سادہ پنجابی زبان ورتی اے۔ مصنف قبل از اسلام عرب دی جہالت، تاریکی
 تے بربریت بارے آکھدا اے کہ لوکاں دی جانوراں ورگی حالت سی۔ شراب نوشی، جوا، بے حیائی، جھوٹھ، چوری، زنا،
 ڈاکہ کڑیاں نوں زندہ دفن کر دینا، تنگیاں کعبے دا طواف، ماڑیاں دا انگڑے سامنے سجدہ، رب نوں چھڈ کے جیہڑی شے لوکاں
 نوں چنگی لگدی، اوہنوں پوچن لگ پیندے۔ لوکی فرشتیاں نوں رب دیاں دھیاں تے جتاں نوں رب دے رشتے دار
 آکھدے۔

”شُرک ایس طرح وی ہوندا سی پئی لوک جدوں کسے دور درا ڈے سفر تے

جاندے نے ستودے بُت بنا کے رکھ نال رکھ لیندے۔ پہلاں اوہناں دی

پوجا کردے تے فیہ بھکھ لگن تے اوہناں نوں کھالیندے تے ایہدی سب

توں وڈی وجہ ایہہ سی پئی اوس دور وچ جہالت بڑی ودھ گئی سی۔ ایسے وجہ نال

لوکاں دا چھوٹیاں چھوٹیاں گلاں تے جھگڑا ہو جاندا تے فیہ ایہہ جھگڑا خاندانی

جھگڑے وچ بدل جاندا جیہڑا کئی کئی پشتاں تیکر چلدا رہندا“ (14)

ایہہ حالات سن جدوں رب سوہنے نے اپنے بندے نوں سدھی راہ تے پاون دا فیصلہ کیتا تے نبی کریم دے دنیا

تے تشریف لیاون نال ہر پاسے نور پھیل گیا تے ہر پاسے خوشیاں تے بہار آگئی۔

”آپ ﷺ دے دادے ہو راں آپ ﷺ نوں خوب پیار کیتا تے آپ داناں
محمد ﷺ رکھیا، جیہد ا مطلب۔ تعریف کیتا گیا۔“ (15)

محمد ﷺ ناں پورے عرب وچ کسے دا نہیں سی، جیہد اووی آپ نوں ویکھد اتے آکھدا ”بچہ تیرا سوہناتے صحت مند
اے۔“ حضور ﷺ دا خاندان قریش جیہد ا عرب دے سارے خانداناں نالوں ودھ عزت والا سی۔ دادا عبدالمطلب تے
اوہناں دے والد ہاشم کعبے دے خدمت گار سن۔ پیو حضرت عبد اللہ آپ دی پیدائش توں پہلے فوت ہو چکے سن۔ آپ ﷺ
دی ماں نے آپ داناں احمد ﷺ رکھیا (جیہد اپنے رب دی ساریاں نالوں چوکی تعریف کرے) آپ ﷺ نوں دائی حلیمہ
دے سپرد کرنا۔ چار ورھے تیکر حلیمہ سعدیہ کول رہنا تے سینہ چاک دا واقعہ پیش آنا۔ فیر مکہ توں مدینہ داسفر ماں دا انتقال، دادا
عبدالمطلب دا پرورش کرنا، چاچے ابوطالب دا پرورش کرنا تے اپنے بچیاں نالوں ودھ آپ ﷺ نال پیار کرنا، بارہ ورھیاں
دی عمرے چاچے نال تجارت لئی شام دے سفر تے جانا۔ رستے وچ عیسائی راہب دا آپ ﷺ نوں پچچان کے آکھنا:
”ایس بچے وچ اوہ ساریاں نشانیاں ہے نیں جیہدیاں آون والے نبی وچ

ہونیاں چاہیدیاں نیں۔“ (16)

چاچے ابوطالب نے آپ ﷺ دی پرورش پہلے توں ڈھیر چوکی آدر بھال شروع کردتی تے کافراں اگے اک
کندھ بن کے آپ ﷺ دی حفاظت کردے رہے۔ حضور پاک ﷺ دے جوان ہون دیاں آپ ﷺ دی سچائی تے ایمانداری
دی شہرت پورے مکے وچ پھیل گئی۔ آپ ﷺ دی عیباں توں پاک اعلیٰ حیاتی، صادق تے امین دا لقب، خانہ کعبہ دی
اُساری، حضرت آدم، حضرت ابراہیم، حضرت اسماعیل تے فیر حضرت محمد ﷺ تک دے دور دیاں معلومات۔ نبی پاک ﷺ
دا حجرِ اسود نوں سب قبیلایاں نال مل کے خانہ کعبہ وچ رکھنا، مظلوم، غریب لوکاں دی مدد لئی معاہدہ ”حلف الفضول“، حضور
پاک ﷺ دا حضرت خدیجہؓ دا مال لے کے تجارت لئی جانا، حضرت خدیجہؓ دا آپ ﷺ دی سچائی تے ایمانداری توں متاثر
ہو کے نکاح دا پیغام بھجوانا۔ آپ ﷺ دا ویاہ ہونا، آپ ﷺ دے چار دھیاں تے ۲ پترن۔ حضرت خدیجہؓ آپ ﷺ دی زوجہ
بہت مالدار خاتون سن۔ ویاہ توں فوراً بعد اوہناں اپنا سارا مال مسکیناں، یتیمیاں تے غریباں وچ ونڈ دتا۔ ایہناں سب
واقعاں نوں اقبال نجی ہو راں ڈھیر خوش اسلوبی نال بیان کیتا اے۔

”سیرت حضور ﷺ دی“، خصوصاً بالال واسطے لکھی گئی۔ بچیاں نال پیار دے سرناویں بیٹھ حضور ﷺ دی حیاتی وچ
بچیاں نال پیار تے محبت دی اہمیت نوں اُجاگر کیتا گیا اے۔ آپ بچیاں نوں بے حد پیار کردے، اوہناں نال خوشی خوشی

ویلا لنگھانڈے، بچیاں نال سلام وچ پہل کر دے۔ آپ روزمرہ دے کماں وچ بڑی شفقت نال بچیاں دی تربیت کر دے۔ وضو کرنا، نماز پڑھنا، کھانے دے آداب، گھر آن جان دے آداب، سواری دے آداب دسدے۔ آپ ﷺ دی ساری حیاتی بچیاں نال لاڈ، پیار تے محبت نال بھری پئی اے۔

”بچیاں نال حضور ﷺ دی محبت دا کوئی حساب نہیں لایا جاسکدا۔ اک دیہاڑے آپ نے اک چھوٹے جیسے بچے نوں گلی وچوں لنگھدیاں ویکھیا۔ اوہ ماڑا جھیا سی تے اوہ دے کولوں پچھیا کہ توں اپنی ایہو جیہی حالت کیوں بنائی ہوئی اے۔ اوس منڈے دیاں اکھاں وچ اتھرو آگئے۔ اوہ آکھن لگا۔ میرے ابا جی فوت ہو گئے نیں۔ کئی دناں توں بھکھاواں تے مینوں ڈھڈ بھر کے کھانا نہیں لکھیا۔ آپ ﷺ نے اوہدا حال سنیا تے آپ ﷺ دیاں اکھاں وچ اتھرو آ گئے۔ آپ اوس منڈے نوں اپنے گھر لے آئے۔ اوہنوں اپنے ہتھیں کھانا کھوایا تے پان لئی لیرے دی دتے۔“ (17)

آپ ﷺ نوں اپنے پتر ابراہیم نال بے حد محبت سی جیہڑے 16 مہیناں دی عمرے وچ وفات پا گئے۔ آپ ﷺ دو ہتریاں سیدہ کائنات حضرت فاطمہ دے دونوں پتراں حضرت امام حسن تے امام حسین نال بے پناہ محبت کر دے سن۔ آپ فرماندے ”اے رب توں اوہناں نوں اپنا پیارا رکھ جیہڑا حسین نوں پیارا رکھدا اے۔ ایس لئی کہ حسین میتھوں اے تے میں حسین توں آں۔ حسین آپ دی گودی وچ لمے پئے اگوٹھا چمدے رہندے۔ آپ اوہناں نوں چمدے چھاتی نال لاندے۔ آپ دی غیراں تے کافراں دے بچیاں نال بے حد محبت وی مکے وچ بہت مشہور سی۔

نبی پاک دا گھر آنا، حضرت خدیجہ دا اوہناں نوں تسلی دینا، آپ ﷺ دا ورقہ بن نوفل نوں ملنا۔ اوہناں دا آپ ﷺ نوں چہرا عدل امین بارے دسنا، حضرت خدیجہ دا فوراً کلمہ پڑھ لینا، نبی پاک ﷺ دا لوکاں نوں ربی حکم ول بلانا، برائی توں روکنا، نیکی دی تعلیم دینا، حضرت ارقم دے گھر نوں پہلی درس گاہ بنانا۔ فیر نبی پاک دے لوکاں نوں اسلام دی کھلی دعوت دینا۔ اپنے خاندان والیاں نوں اسلام دی کھلی دعوت دینا، اپنے خاندان والیاں نوں دعوت اسلام دینا، حضرت علی دا بچیاں وچوں سب توں پہلے اسلام قبولنا۔

حضرت حمزہ تے حضرت عمر دے اسلام لیاون نال آپ نوں بہت حوصلہ ملیا تے مسلماناں دی طاقت وچ بہت

وادھا ہو یا۔ مسلماناں تے کافراں دے ظلم و ستم نے روز بروز ودھدے گئے۔ ایہہ دے حکم نال مسلماناں دی حبشہ ول پہلی ہجرت دا واقعہ، حضورؐ تے آپ دا خاندان گھاٹی وچ، طائف دا سفر، لوکاں دا آپ نوں لہو لہان کر دینا، نبوت دے دسویں سال معراج دا واقعہ، حضرت ابوبکرؓ دا ایہدی تصدیق کرنا، حضور دی مدینے نوں ہجرت مدینے والیاں دا گیت گا کے نبی پاکؐ دا استقبال، مدینے وچ آ کے مسلماناں سکھ دا ساہ لیا۔ سب واقعاں نوں ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال سیرت نگار نے پیش کیتا۔ کافراں دا مدینے تے چڑھائی کرنا، ۲ ہجری وچ بدر دی لڑائی، فیر احد دی لڑائی، یہودیاں دی اسلام دشمنی، نیکیاں دا قتل، خندق دی لڑائی، مکہ دی فتح، قبیلہ ہوازن تے تقیف نال لڑائی، تبوک دی لڑائی ورگے واقعات نوں پچیاں لئی بے حد وضاحت و بلاغت نال بیان کیتا اے۔ حضور ﷺ دا 10 ہجری آخری خطبہ تے خطبہ حج وچ وڈیاں تے پچیاں لئی دستور حیات موجود اے۔

رب تعالیٰ دا آپؐ تے کروڑھا سلام تے رحمتاں نازل ہون۔ مصنف نے بہت شاندار طریقے نال پچیاں لئی سیرت لکھی تے اپنے مقصد وچ کامیاب رہے۔ سیرت دی کتاب ”سب توں وڈے انسان“ حکیم محمد سعید نے مرتب کر کے ہمدرد فاؤنڈیشن کراچی ولوں 1991ء وچ چھپوائی۔ ایسے سال ایہدا پنجابی ترجمہ پنجابی ادبی بورڈ ولوں کیتا تے چھاپیا گیا۔ 52 صفیاں دی چھوٹے سائز دی ایہہ کتاب بنیادی طور تے بالاں لئی لکھی اے تاں جے نبی پاک ﷺ دی پوتر حیاتی توں اوہناں نوں متعارف کروایا جائے تے نبی کریم ﷺ دے اُسوہ حسنہ تے چل کے بچے اپنیاں زندگیاں سنوار سکن۔ سیرت دے تمام واقعات پچیاں دی عمر تے سمجھ دے مطابق چنے گئے نیں۔ کتاب نوں مکمل سیرت نہیں آکھ سکدے۔ حکیم سعید موجب:

”ایہ تاں ناممکن اے کہ حضور ﷺ دی سیرت تے کردار دا اچھیا نقشہ لیکیا جاسکے جیہڑا مکمل تے بھرواں ہووے تے آپ ﷺ دے کمان تے فرماناں وچ جیہڑی سوچ لکھی ہوئی اے، اوہنوں پوری طرح سمجھیا جاسکے پر اک مسلمان ہون پاروں ساڈا جتن ہونا چاہیدا اے کہ ایس جنواوی ہو سکے۔ آپ ﷺ دی سیرت نوں پڑھیے تے سمجھیے۔“ (18)

بالاں لئی لکھی جان والے کتاب دے سرناویں وی چھوٹے چھوٹے تے پچیاں دی فہم دے مطابق چنے گئے۔ پیارے نبی ﷺ دی پوتر حیاتی، پیارے نبی دے اخلاق، پیار محبت، خوش مزاجی، مستقل مزاجی، نرم مزاجی، عدل تے

انصاف، عاجزی تے انکساری، سادگی تے خلوص۔ رسولِ محتشمؐ دی حیاتی دیاں ایہناں تمام خوبیاں توں سبق حاصل کر کے نویں نسل اعلیٰ اخلاق نوں اپنا کے معاشرے دا چنگا شہری بن سکدی اے۔ ایہہ خوبیاں اوہناں نوں سابقہ انبیاء کرام توں ممتاز کر دیاں نیں۔ اللہ پاک نے آپ دے خُلُقِ عظیم بارے آپ فرمایا اے۔

وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ (سورہ قلم - ۴)

ترجمہ: تے تحقیق تسیں بڑے خلق تے پیدا ہوئے ہو۔

خود حضور ﷺ فرمادے نیں۔

بعثت لا تمم مکارم الاخلاق

”میں محاسن اخلاق کی تکمیل کے لیے بھیجا گیا ہوں۔“ (19)

حضرت سعد بن ہشام بن عامر نے حضرت عائشہ صدیقہؓ توں آنحضرت دے خلق بارے دریافت کیتا تے

حضرت عائشہؓ نے فرمایا۔

”کیا تو قرآن نہیں پڑھتا“ حضرت سعد نے جواب دیا۔

کہ ہاں یس کر حضرت خدیجہؓ نے فرمایا کہ:

”نبی پاکؐ کا خلق قرآن تھا۔“ (20)

حضرت عائشہؓ مزید فرمادیاں نیں۔

”کوئی شخص اچھے خلق میں آنحضرتؐ جیسا نہ تھا۔“ (21)

آپ اللہ دے سچے نبی نیں۔ آپ نماز و بیچ آپ دُب جان دے۔ آپ نے نماز نوں مومن دی معراج آکھیا۔ اللہ

تعالیٰ نے نبی کریم ﷺ نوں آخری نبی بنا کے دنیا تے گھلیا تے اپنی نعمت انساناں تے پوری کر دتی۔ سادگی تے عاجزی دا منبع،

نادار تے مسکین لوکاں دا خیال رکھ دے۔ حکیم سعید لکھ دے نیں۔

”اُنچ تاں اللہ تعالیٰ نے آپ نوں سمجھناں انساناں لئی شفیق بنا یا سی پر بالاں

اُتے آپ اُچھی شفقت دا اظہار فرماؤندے تے کئی طرحاں اوہناں دی دلجوئی

کردے۔ اُنچ جا پداسی کہ آپ دے پاک دل و بیچ بالاں لئی شفقت تے محبت

دا سمندر اے جوٹھاٹھاں مار رہیا اے۔“ (22)

آپؐ دی سچائی، معاملے وچ کھرے، برائی دے بدلے بھلائی، برداشت تے تحمل، بدزبانی توں نفرت، حیواناں اتے شفقت، وعدے دی پابندی، مہمان نوازی تے سخاوت ودرگیاں خوبیاں کتاب وچ موثر تے دلکش انداز نال بیان کیتا گیا اے جیہڑیاں سیرت دیاں عام کتاباں وچ گھٹ ملدیاں نیں۔ حکیم سعید لکھدے نیں:

حضرت انسؓ فرماندے نیں کہ میں دس ورھے آپؐ دی سیوا وچ رہیا۔ ایس

مدت وچ آپؐ مینوں کدی جھڑکیا وی نہیں۔ آپؐ بڑی نرم گل فرماندے۔ کسی

نوں مندانہ بولدے تے نہ کسے لئی بددعا کردے۔“ (23)

کتاب دے اخیر وچ حدیثاں توں اخذ کیتے گئے نتیجے بڑی جامعیت تے اختصار نال پیش کیتے گئے نیں۔ حکیم سعید ہوراں نبی پاکؐ دی حیاتی دے اوہناں پہلوواں نوں اُجاگر کیتا جہناں تے عمل کر کے بالاں دے نال نال ہر انسان معاشرے وچ مثبت قدراں نوں پروان چڑھا سکد اے۔ حضورؐ پر نورؐ ساری دنیا دے انساناں لئی نمونہ بن کے آئے تے اپنی اُمت نوں دو جیاں اُمتاں واسطے نیکی دا نمونہ بنایا۔

”دکلی والے دیاں اخلاقی تے روحانی قدراں ایڈیاں اُچیاں نیں پئی اتھے

اچرج معجزے وی نظر آوندے نیں۔ ایہناں دا وجود نور وچ ڈھلیا نظر آوندا

اے۔ فرشتے حضورؐ پاک دیاں دربانیاں کردے نیں پر ایہناں ساریاں

اُچائیاں دے ہندیاں ہونیاں وی آپؐ دی زندگی اک عملی انسان دی زندگی

نظر آوندی اے۔“ (24)

حضورؐ پر نورؐ ساری دنیا واسطے رحمت بن کے آئے۔ ایجاد دے ایس دور وچ زندگی انتشار دا شکار اے تے ایہ انتشار اخلاقی نوعیت دا اے۔ اوہ لوک انتشار توں بچ سکدے نیں جیہڑے آپؐ دیاں دسیاں راہواں تے چلن۔ اچ اوہی دور اے جیہدے بارے دجال دے فتنے دے اشارے دتے گئے سن۔

بنی نوع انسان دی فلاح تے نجات دا اصل تے سدھارستہ اوہ اے جیہڑا حضورؐ نے دسیا جس اُتے حضورؐ چلے۔

مسلماناں واسطے نبی کریمؐ دی سنت دا اتباع فرض اے۔ مقدس تے متبرک فرض اوس ویلے احسن طریقے نال پورا ہوسکدا

اے، جدوں ہر مسلمان مرد، عورت تے بچیاں نوں رسولؐ مقبولؐ دی سیرت طیبہ دا مکمل عرفان ہووے۔

حوالے

- 1- ظفر مقبول میاں، النبی الکریمؐ، سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی گوجرانوالہ، فروری ۱۹۹۹ء، ص ۱۳
- 2- نعیم صدیقی، محسن انسانیتؐ، الفصیل ناشران و تاجر کتب اردو بازار لاہور، ص ۳۳، مارچ ۲۰۰۹ء
- 3- میاں ظفر مقبول، پورا ادب دا، لاہور، نیو بک پبلس، اردو بازار، 1995ء، ص 114
- 4- خالد علوی، ڈاکٹر، انسان کامل، لاہور، الفضل ناشران و تاجر، 2009ء (طبع ششم)، ص 705
- 5- اوہی، ص 706
- 6- اوہی، ص 706
- 7- اوہی، ص 706
- 8- دلشاد کلانچوی، جڈاں رسول کریمؐ نینگر ہن، بہاولپور، سرائیکی لائبریری، 1976ء، ص 40
- 9- ریاض مجید، پروفیسر، ڈاکٹر، لاہور، ماہنامہ شام و سحر (سیرت نمبر)، جنوری فروری 1983ء، ص
- 10- حفیظ تائب، حضور پر نورؐ از اختر جعفری، لاہور، عزیز پبلشرز، 1981ء، ص 7
- 11- اختر جعفری، سید، حضور پر نورؐ، ص 23
- 12- عالیہ فروغ احمد، آمنہ دالال، فیصل آباد، چشتی کتب خانہ، ص 5
- 13- محمد اقبال نجمی، سیرت حضور دی، گوجرانوالہ، فروغ ادب اکادمی، 1985ء، ص 5
- 14- اوہی، ص 8
- 15- اوہی، ص 11
- 16- اوہی، ص 32
- 17- اوہی، ص 36
- 18- محمد سعید، حکیم، سب توں وڈے انسان، کراچی، ہمدرد فاؤنڈیشن، 1991ء، ص 2
- 19- نور بخش توکلی، سیدنا رسول عربیؐ، لاہور، الفیصل، 2005ء، ص 192
- 20- اوہی، ص 193
- 21- قاضی محمد سلیمان منصور پوری، رحمۃ اللعالمین، لاہور، الفیصل، 1991ء، ص 259

- 22 محمد سعید، حکیم، سب توں وڈے انسان، ص 39
- 23 ادہی، ص 15
- 24 عبدالکریم ثمر، سچی سرکار، لاہور، اعجاز ٹریڈرز، 1960ء، ص 181

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 10

☆ ڈاکٹر شمینہ بتول

بابا نجمی دی مزاحمتی شاعری

Abstract

When society is divided into oppressors and oppressed, it gives rise to the resistance literature, through which not only desperate elements of society are reflected, but the sound of injustice is also raised. Among the creators of Punjabi resistance literature, Baba Najmi is the modern poet, whose poetry highlight confrontation against current political and social conditions. Baba Najmi being a public poet, is not only feature poor laborer and formers in his poetry, but also highlighted sectarian divisions, contradiction of democracy and dictatorship, economic injustice as well as rhyme on the subjects of self-immoral nature and greed. Therefore, he

**is a sensitive poet, but also, he keeps the
status of an eminent public poet.**

سماج لوکاں دے رل مل کے رہن تے حیاتی دے دکھ سکھ جرن نال وجود وچ آندا اے۔ کسے ملک دے سیاسی تے سماجی حالات او تھے رہن والے لوکاں دی حیاتی اتے اثر انداز ہوندے نیں۔ سماج جدوں بے سکونی، عدم استحکام، بد امنی تے ٹٹ بھج دا شکار ہوندا اے تاں شاعر اجیہا ادب تخلیق کردے نیں جیہدے وچ حاکماں تے آمران دے جبر تے ظلم نوں نہ صرف بیان کیتا جاندا اے سگوں وگڑیاں سمیاں دی مخالفت وی کیتی جاندی اے تاں جے سماج وچ امن تے سکون قائم ہو سکے۔ اجیہا ادب مزاحمتی اکھواندا اے جیہڑا دکھ وکھ سمیاں وچ کلاسیکی تے قصہ گو شاعراں نے بیان کیتا۔ پندرھویں صدی دے عظیم صوفی شاعر شاہ حسین دی کافی وچ مزاحمتی رنگ انج وکھالی دیندا اے:

انی سیو نی! میں کتدی کتدی ہٹی رہاؤ
اتن دے وچ گوہڑے رلدے، ہتھ وچ رہ گئی جٹی
سارے ورھے اک چھلی کتی، کاگ مریندا جھٹی (1)

اٹھارھویں صدی دے صوفی شاعر بلھے شاہ ظالم حکمراناں دے خلاف مزاحمت نوں اپنی کافی راہیں انج بیان کیتا اے:

میں کسبڑا چگ چگ ہاری، میں کسبڑا چگ چگ ہاری
ایس کنبے دے کنڈے بھلیرے، اڑ اڑ چنڑی پاڑی
ایس کنبے دا حاکم کرڑا، ظالم ہے پٹواری (2)

اٹھارھویں صدی دے قصہ گو شاعر ہاشم شاہ نے ”شریں فرہاد“ دے قصے وچ اپنے دور دے حکمراناں دی جد عملی

تے ظلم و لجاج اشارہ کیتا اے:

کہہ ہن حال حقیقت ہاشم ہن دے بادشاہاں دی
ظلموں کوک گئی اسمائیں دکھئے ایس دلاں دی
آدمیاں دی صورت دسدے راکھش آدم خورے
ظالم چور پلید زناہیں، خوف خدائیوں کورے

بس ہن ہور نہیں میں کہندا خوب ایہو چپ رہنا (3)

پاکستان بنن ویلے انگریزاں دے خلاف لکھی جاوون والی شاعری وچ مزاحمتی جھلک وکھالی دیندی اے۔ ملکی ونڈ مگروں پنجابی ادب وچ جیہڑے مسئلے بیان کیجے گئے۔ اوہناں وچ گھلوگھاڑے، وڈھ ٹک، ہجرت دیاں اوکڑاں، اپنیاں توں وچھڑن دا دکھ جیہڑے سرناویں سامنے آئے۔ ملکی ونڈ مگروں قائد اعظم دی موت پاروں دیس نوں سیاسی، سماجی تے معاشی وگاڑ داسا منا کرنا پیا جیہڑا کارن جمہوریت دی لکن میٹی تے جاگیری طبقے دی طاقت سی۔ جاگیرداری تے لاقانونیت پاروں ملک نوں بد امنی تے عدم استحکام داسا منا کرنا پیا جیہڑا ہن تائیں برقرار اے۔ ۱۹۵۸ء، ۱۹۷۷ء تے ۱۹۹۹ء دے مارشل لا پاروں ڈر، خوف تے تشدد دی کیفیت پیدا ہوئی۔ پنجابی شاعراں تے لکھاریاں نے تشدد، خوف تے نا انصافی دے باوجود آواز چکی پراوہناں دے لکھن اتے پابندی لادتی گئی۔ پاکستان دے بدترین سیاسی حالات نے لوکاں دی حیاتی اتے بھڑے اثرات مرتب کیجے جیہڑے وچ اخلاقی قدراں دی زوال پذیری، مہنگائی، رشوت، خودکشی، تشدد، ظلم، نا انصافی تے طبقاتی ونڈ اہم نیں۔ ملکی ونڈ مگروں لکھے جاوون والے پنجابی شعری تے نثری ادب وچ ملک دی سیاسی، سماجی تے معاشی بد حالی دی تصویر کشی کیجی گئی۔ ڈاکٹر امجد علی بھٹی لکھدے نیں:

”مزاحمتی ادب ہر اوس ملک تے معاشرے وچ پیدا ہوندا اے جتھے سماج ظالم تے مظلوم وچکار ونڈیا ہوندا اے، جتھے استحصالی طبقے دا تسلط ہندا اے، جتھے طبقہ واری نظام دیاں جڑاں تلڑیاں ہوندیاں نیں تے ذات پات دا فرق ڈوگکھا ہندا اے۔“ (4)

پنجابی مزاحمتی شاعراں وچ بابا نجھی داناں جانا پچھانیا اے۔ اوہناں دے ماپے ہجرت دی اوکھت سہندیاں پاکستان اپڑے۔ بابا نجھی ۱۹۴۸ء وچ غازی آباد وچ جنمے۔ گھر وکی مجبوریاں پاروں میٹرک تائیں تعلیم حاصل کر سکے۔ بابا نجھی نے نڈھپے توں ای ملکی تے سماجی حالات اکھیں ڈٹھے سن۔ اوہ عامان نال رہے، اوہناں دے دکھ درد محسوس کردیاں نووہ اپنیاں نظماں راہیں لکھدے رہے۔ بابا جی دی شاعری وچ مزدور طبقے دی مظلومیت تے حکمراناں دے جبر نوں موضوع بنایا گیا۔ ایسے پاروں بابا نجھی نوں عوامی شاعری آکھیا جاندا اے جہناں دی شاعری وچ مزاحمت دا کچھ اگھڑواں دسد اے۔ افضل توصیف ایس حوالے نال لکھدیاں نیں:

”اکھراں دا کھیل بابا نجھی جدوں کھیڈ دا اے تاں چھانٹی کر لیندا۔ سبناں واسطے اوہ

اکھراں دے پھل بناؤندا۔ ویریاں واسطے اپنے اکھراں وچوں پتھر گھڑ لیندا۔

پھلاں پتھراں دی شاعری اصلی وچ مزاحمتی شاعری دا ای ناں اے۔“ (5)

بابا نجھی دیاں شعری لکھتاں وچ ”اکھراں وچ سمندر“، ”میراناں انسان“، ”سرکاراما“ تے ”سوچاں وچ جہان“

شامل نیں۔ بابا جی دیاں نظماں وچ عامان دی دھڑکن دکھاں دی کوک وی اے تے جاگیرداراں دی بے حسی وی اوہناں

اپنے قلمی ہتھیار راہیں حکمراناں تے جاگیرداراں دے خلاف احتجاج کیتا۔ میر نیازی لکھدے نیں:

”بابا نجھی دی شاعری موجودہ زندگی دیاں معاشرتی قدراں تے معاشی نظام دی

پیدا کیتی۔ تنگی تے جبر دے خلاف احتجاج دی شاعری اے۔ ایہہ اوہناں سوچاں

تے فکراں دی کتھا وانگ اے جیہڑیاں لوکاں نوں جوانی وچ بڈھا کر دیندیاں

نیں۔ بابا نجھی اوہ بندہ اے جس نوں جوانی وچ ای بزرگی مل گئی اے تے جدید

پنجابی شاعری نوں اک ہور چنگا شاعر مل گیا اے۔“ (6)

ملکی ونڈ ویلے قربانیاں دیوں والے لوکاں نے پاکستان وچ برابری دا حق ملن دے جیہڑے سُننے سجائے سن۔

اوہ انگریز حاکماں نے ہندوستان چھڈن توں پہلاں توڑ دتے، کیوں جے اوہ جانندیاں سماج نوں جاگیردارانہ نظام دے

گئے۔ اوس سماج وچ دو طبقے سن۔ اک بورژوا (نگلڑے لوک) تے دو چار ورتاری (ماڑے/مخت کش لوک)۔ جاگیردار

کھیاں تے مزدوراں دی خون پسینے دی کمائی اتے عیش و عشرت کردے رہے۔ بابا نجھی ایہیہ حالات ویکھ کے چپ نہ رہے۔

ماڑے تے نگلڑے وچکار فرق سماج دا کوجھا پکھ اے جیہدے کول پیسہ، اوہدا بول بالا جد کہ غریباں لئی غریب ہونا اک مہنا بن

چکھیا سی۔ کمی مزارع اج وی جاگیرداراں دی غلامی وچ انج جکڑے نیں کہ اپنے نال ہوون والے دھرو دے خلاف آواز

نہیں چک سکدے سگوں اوہناں دے حکم اگے سر نیواں کردے نیں۔

بابا نجھی مزدور طبقے دا حامی ایس گلوں اے کیوں جے اوہ اوہناں نال رہندا، وسدا تے حیاتی گزاردا اے۔ اوہ

اوہناں نوں روٹی دی بھکھ لئی ہنجو کیر دا ویکھدا اے تاں غمگین ہو ویندا اے۔ افضل توصیف لکھدے نیں:

”پنجابی زبان وچ لفظ بابا کئی معنیاں وچ لکھیاتے بولیا جاندا اے۔ بابا مطلب

عمروں وڈ وڈیرا۔ بابا مطلب عقلوں سیانا جو یں بابا فرید، بابا نانک، بابا نجمی وی
 عمروں نہیں عقلوں بابا اے۔ اکھراں وچ سمندر بھر داتے سوچاں وچ جہان
 اسار لیند اے پر اصلوں بابا نجمی اک مزدور شاعر اے۔“ (7)

اللہ نے انسان نوں تخلیق کرن ویلے کوئی فرق نہیں کیتا۔ امیری غریبی طبقاتی سوچ دی پیداوار اے۔ جیویں ہتھیاں
 دیاں پنچ انگلاں برابر نہیں ہوندیاں، انج ای اک چلھے اُتے وڈے ہوون والے لبھین بھراواں وچ کوئی گٹڑا تے کوئی ماڑا ہوندا
 اے۔ بابا نجمی نظم ”سوال“ وچ لکھدے نیں:

اکو تیرا میرا پیو اکو تیری میری ماں
 اکو ساڈی جمن بھوں توں سردار میں کمی کیوں (8)

سماج وچ ناہمواری دا اک کارن سیاست دانان دی آپودھاپی اے جیہڑے الیکشن وچ برتری لئی جھوٹی نعرے بازی
 کردے نیں پر جتن مگروں اکھاں پھیر لیندے نیں۔ بابا نجمی نوں جدوں سیاست دانان ولوں کوئی آس امید پوری ہوندى
 وکھالی نہ دتی تاں اوہ سدھے ساہنویں ڈھنگ بے نظیر، زرداری، ضیاء الحق، جونجو، نواز شریف، غلام اسحاق خان دانان لے
 کے اوہناں دی آپودھاپی تے لوبھ نوں مزاحمتی شاعری راہیں بیان کر کے اوٹی دلیری دا ثبوت دیندے نیں۔ جیویں:

ساڈی فیر چنگیر تے خالی رہنا ایں بھر جانا ایں تھال سیاستدانان دا
 جنا تیک الیکشن بابا ہوندا نہیں رشتہ ساڈے نال سیاستدانان دا (9)

بابا نجمی حکمرانان دی بے حسی توں ناامیدوی نیں تے آس وندوی۔ آون والے ویلے وچ کوئی عوام دے دل دی
 آواز سنن لئی آجائے۔ سماج وچ ودھدی مہنگائی پاروں لوکاں لئی حیاتی لنگھانا اوکھا ہو گیا اے۔ ڈالر دی قیمت ودھن
 پاروں پیسے دا معیار ڈگدا جا رہیا اے جس پاروں عام شیواں وی لوک نہیں لے سکدے۔ اجیہی صورتحال نوں بابا نجمی نظم
 ”سرماراما“ وچ انج بیان کردے نیں:

سپاں دی سرداری ویکھو گھر گھر بھکھ بیماری ویکھو
 کھلی چور بزاری ویکھو لکھدے جھوٹھ لکھاری ویکھو
 غرضاں دے درباری ویکھو میرا سرکا راما ویکھو

گھر دانواں ڈراما دیکھو (10)

اجو کے سماج وچ راج جیسے ناسور پاروں کڑیاں بابل دے ویٹھے ای بڈھیاں ہو جاندیاں نیں۔ ایس لو بھ پاروں چنگے ساک وی توڑ نہیں چڑھ سکدے۔ نویاں رسماں ریتاں دے چاہ پورے کرن دے ذمے وار سماج دے لوک آپ ای نیں، کیوں جے نت نویں رواجاں پاروں سدھراں تے لوڑاں لوکاں دیاں مجبوریاں بن رہیاں نیں۔ غریب لوک اجیہیاں مجبوریاں پاروں اپنیاں دھیاں نوں ویلے سرٹور نہیں سکدے۔ امن محبت تے سکون نال سماج دیاں کوجھاں نوں مکایا جاسکد اے۔ منیر نیازی وانگوں بابا نجی اجیہا سماج وساون دے چاہیوان نیں جتھے ہر پاسے نہ صرف محبت دا بول بالا ہووے سگوں تگڑے تے ماڑے وچکار کوئی فرق نہ رہوے۔ لکھدے نیں۔ اوہ عوامی سوچ رکھن والے مزدور طبقے دے حامی اجیہے شاعر نیں جنہاں دی شاعری وچ سیاستداناں دی بے حسی، آپودھاپنی تے لو بھ جیہا مزاحمتی رویہ اگھڑواں اے۔ اوہ طبقاتی وڈنوں مکا کے اجیہے سماج دی اساری کرنا چاہندے نیں جتھے لوکاں نوں نیاں، محبت، امن، سکون تے برابری لہھے۔ جے بابا نجی نوں محبت تے امن دا پجاری آکھیا جاوے تاں غلط نہیں ہووے گا۔

حوالے

- 1- محمد آصف خاں (سودھن ہار)؛ کافیاں شاہ حسین، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، پنجویں وار جنوری ۲۰۰۲ء، ص ۱۱۹
- 2- محمد آصف خاں (سودھن ہار)؛ آکھیا بلھے شاہ نے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، چوتھی وار نومبر ۲۰۱۱ء، ص ۳۴۵
- 3- ممتاز احمد ہاشمی، سید، مرتب؛ شیریں فرہاد (ہاشم شاہ)، لاہور: الریحان پبلشرز، ۲۰۰۴ء، ص ۶
- 4- امجد علی بھٹی، ڈاکٹر، انسان دوستی تے پنجابی شاعری، لاہور: اے ایچ پبلشرز، دسمبر ۲۰۰۸ء، ص ۵۱۲/۵۱۳
- 5- بابا نجی، سوچاں وچ جہان، لاہور: بابا فرید بک فاؤنڈیشن، مئی ۲۰۱۸ء، ص ۲۰
- 6- بابا نجی، اکھراں وچ سمندر، لاہور: بابا فرید بک فاؤنڈیشن، جون ۲۰۱۸ء، ص بک فلیپ
- 7- اوہی، ص ۱۱
- 8- اوہی، ص ۴۴
- 9- سوچاں وچ جہان، ص ۱۶۰

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 10

☆ ڈاکٹر محمد عرفان الحق

نظام الدین توکل دی پنجابی منقبت ”یاد حبیب“

Abstract

This research paper is about the Critical and analytical study of Punjabi Manqbat "Yad e Habib RA" by Nazam u Din Tawakali. Tawakali was famous Punjabi Writer, Researcher, Critic and Poet. He was the right hand of Dr. Faqir Muhammd Faqir during his movement for the restoration of the status of Punjabi Language in Pakistani Punjab after partition. He was the founder of Punjabi Inshaiya. He was not only a prose writer but also a fantastic and versatile poet. He asked verses on different topics but Manqbat Nigari was his most favourite. In present article his most important Manqbat "Yad e Habib RA" is critically analyzed by its fun and fiqar. Writer briefly discussed about techniques, technicalities

پرنسپل گورنمنٹ سینٹ فرانسس ہائی سکول، نیوانارکلی، لاہور

☆

and thought of the poet with authentic references.

نظام الدین توکلؒ دا شمار پاکستان بنن مگروں پنجابی ادب دے ڈھلے سیوکاراں وچ ہوندا اے۔ اوہ ۱۹۰۹ء نوں ضلع گجرات (پنجاب - پاکستان) دے موضع شادیوال وچ جسے۔ پیو داناں مولانا شہاب الدین نقشبندیؒ تے ماں داناں زینب بی بی سی۔ اوہناں دا قبیلہ کھوکر، اعوان، قطب شاہی اکھواندا اے۔ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد نقشبندیؒ موجب اوہناں دا شجرہ نسب حضرت علیؑ دے غیر فاطمی پتر حضرت محمد بن حنفیہؓ تک اپڑدا اے۔

نظام الدین توکلؒ نے ڈھلی تعلیم اپنے پیو مولانا شہاب الدین نقشبندیؒ کولوں حاصل کرن مگروں دینی تعلیم حافظ میاں احمد مخدوم رسول نگرؒ تے مولانا محمد عالم قلعدری کولوں حاصل کیتی۔ اوہ اپنے زمانے دے مشہور کاتب سن۔ اوہناں کتابت دافن مخدوم محمد اسلم کولوں حاصل کیتا۔ اوہ گجرات پرنٹنگ پریس توں اڈ واڈ اخباراں تے رسالیاں لئی کتابت دے فرائض انجام دیندے رہے۔ اوہناں چوک متی لاہور دے مفتی حکیم ہدایت اللہؒ تے اوہناں دے پتر مفتی حکیم غنی اللہ کولوں طب دا علم حاصل کیتا۔ اوہناں نوں کیمیاگری دا خطبسی۔ محمد کبیر احمد مظہر نقشبندیؒ نے لکھدے نیں:

اُن کا یقین تھا کہ سونا بنایا جاسکتا ہے اور اولیاء کے پاس یہ فن ہوتا ہے جس سے ان کا لنگر کا خرچ چلتا ہے۔ نظام الدین توکلؒ کیمیاگری سیکھنے کے لیے سید شمشیر حسین اختر کے شاگرد ہو گئے۔ سید شمشیر حسین اختر کو چہ منج کٹاں لاہور میں رہائش پذیر تھے۔ اُن کے بارے میں مشہور ہے کہ جس دن وہ سونا بنانے میں کامیاب ہوئے، اس دن ان کے دونوں بیٹے ایک حادثے میں جان بحق ہو گئے۔“ (1)

نظام الدین توکلؒ دا وصال ۸۴ سال دی عمر وچ ۲۷ فروری ۱۹۹۳ء نوں اپنے گھر ”بیت الحمور“ موضع شادیوال ضلع گجرات وچ ہويا۔ اوہناں دے وصال دا واقع بیان کردیاں حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندیؒ نے لکھیا:

”وفات کے دن اپنے فرزند فیض محی الدین کو پاس بلايا، اسے وداعی سلام کیا اور کہا۔ اب میرا وقت آ گیا ہے۔ لو میں چلا۔ باہوش حالت میں آخری سانس لیا اور جان جان آفریں کے سپرد کر دی۔“ (2)

نظام الدین توکلؒ نوں گجرات پرنٹنگ پریس وچ ملازمت دوران گجرات دے علمی ادبی حلقیاں وچ بہن اٹھن دا موقع ملیا۔ اوہناں ایس موقع دا ڈھیر فائدہ چکياتے اپنے لکھت فن نوں جلا بخشی۔ ۱۹۳۵ء وچ اوہ لاہور منتقل ہو گئے جتھے

اوہناں اڈواڈ اخباراں تے رسالیاں وچ کتابت دے فرائض سرانجام دتے۔ اوہناں دا علمی ادبی ذوق کافی نکھر چکیا سی۔ لاہور وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، عبدالجمید سالک، عبدالجمید بھٹی، ساغر صدیقی، تاج عرفانی، فدا حسین فداورگے شاعراں تے ادیبیاں نال قریبی سمبندھ قائم ہو گئے۔ اوہناں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے آکھن تے پاکستان بن مگروں پنجابی زبان وچ انشائیے دی بنیاد رکھی۔ اوہ گجرات وچ بزم مہدی دے مشاعریاں وچ وی حصہ لیندے۔ لاہور دے مختلف علمی ادبی حلقیاں نال منسلک رہے۔ اوہناں اردو، پنجابی تے فارسی زبانان وچ شاعری کیتی۔ اوہناں دا زیادہ تر کلام پنجابی زبان وچ اے۔ توکلی نے نظم، غزل، سوے تے مثنوی دی ہیئت وچ شاعری کیتی۔ اوہناں بھاریں وکھ وکھ موضوع تے شعر آکھے پر اوہناں دامن پسند موضوع مرشد گرامی دی منقبت سی۔ اوہناں دے پیشوائے پاک داناں قطب الارشاد، تیوم زمان حضرت مولانا مولوی سید محمد حبیب اللہ نقشبندی اے۔ پیشوائے گرامی دی حیات ظاہری وچ توکلی نوں اوہناں دا قرب نصیب رہیا۔ ۱۹۶۱ء وچ اوہناں دے وصال مگروں توکلی نے اپنی حیاتی دے دیہاڑ مرشد دے عشق وچ ماہی بے آب وانگ لنگھائے۔ ایس عرصے وچ اوہناں اپنے مرشد گرامی دی شان وچ بے شمار مدح تے مناقب لکھیاں جیہناں وچوں کجھ اخباراں، رسالیاں تے کتاباں وچ چھپ چکیاں نیں۔ اوہناں دا بہت سارا کلام ابے نہیں چھپ سکیا۔ نظام الدین توکلی حسب ذیل لکھتاں دے مصنف نیں۔

۱۔	حضرت مجدد الف ثانیؒ (اردو نثر)	۲۔	گلدستہ توحید
۳۔	یاد حبیبؒ (اردو، پنجابی تے فارسی مناقب)	۴۔	لاڑیاں (پنجابی شاعری)
۵۔	مثنوی تاریخ طبع کتاب خیر الخیر (فارسی)	۶۔	سوہے اتھرو (پنجابی نظم)
۷۔	بیاض (اردو، پنجابی، عربی تے فارسی شاعری)	۸۔	سوے (پنجابی شاعری)
۹۔	پنجابی انشائیے		

توکلی نے جیہڑیاں مناقب شیخ لکھیاں۔ اوہناں وچ اک مطبوعہ کتابچہ ”یاد حبیبؒ“ اے۔ ایس مختصر کتابچے وچ پنجابی دے ۴۹ شعراں تے مشتمل منقبت نوں ”یاد حبیبؒ“ داسرناواں دتا گیا۔ بنیادی طور تے یاد حبیبؒ نظام الدین توکلی دی اردو، پنجابی تے فارسی شاعری تے مشتمل مناقب دا مجموعہ اے جیہدے بارے محمد کبیر احمد مظہر نے لکھیا:

”اس کتابچے کے تین حصے ہیں۔ پہلا حصہ یاد حبیبؒ کے عنوان کے تحت صفحہ ۲ سے صفحہ ۱۲ تک گیارہ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس حصے میں پنجابی زبان کے ۴۹

اشعار شامل ہیں۔“ (3)

یاد حبیب دے ٹائل صفحے تے حسب ذیل حدیث شریف دے الفاظ درج کیتے گئے نیں:

”مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ كَرِهَهُ“

ترجمہ: بندہ جیہدے نال محبت کردا اے اوہ اذکر کثرت نال کردا اے۔“ (4)

حدیث شریف دے الفاظ درج کرن مگروں تھلے لفظ ”عرضداشت“ لکھیا گیا۔ شاعر نے اپنی کاوش نوں اپنے پیشوائے گرامی دے حضور دو حوالیاں نال پیش کرن دا جتن کیتا۔ حضرت نبی کریم ﷺ دی حدیث شریف دا مفہوم انج سی کہ آپ ﷺ نے اپنے صحابہ نوں فرمایا کہ قیامت والے دیہاڑ جیہڑا جیہدے نال محبت کردا ہووے گا۔ اوہ اوہدے نال اٹھایا جاوے گا جس پاروں صحابہ کرام بہت زیادہ خوش ہوندے سن، کیوں جے اوہ حضور پاک ﷺ نال سچی محبت کردے سن تے اوہناں نوں یقین سی کہ حضور ﷺ دے ایس ارشاد مبارک پاروں اوہ قیامت والے دیہاڑ حضور پاک ﷺ دے نال ہوون گے۔ ایسے مفہوم نوں مقصود بناندیاں نظام الدین توکلی نے اپنے پیر و مرشد دی شان و چ مدح سرائی کردیاں ایہہ عقیدہ اپنایا کہ پیشوائے پاک دا ذکر پیشوائے پاک دی محبت دا آئینہ دارا اے۔ جے محبت ثابت ہوگی تے قیامت دیہاڑ اوہ اپنے مرشد گرامی دے نال اٹھائے جاون گے۔ انج مرشد پاک دے ویلے نال اوہناں نوں حضور پاک ﷺ دی شفاعت مل سکے گی۔ دوسرا نکتہ ایہہ کہ اوہناں ایس منقبت راہیں اپنے پیر و مرشد دے حضور اپنی پذیرائی دی التجا کیتی۔ اپنے پیشوائے پاک دے حضور اپنی عرضداشت نوں اوہناں یاد حبیب نال موسوم کیتا۔ ایس کتاچے نوں پنجاب الیکٹرک پریس گجرات نے چھاپیا۔ کتاچے تے چھپن ورہا درج نہیں۔ نظام الدین توکلی دے پیر و مرشد حضرت مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندی دا وصال ۱۹۶۱ء وچ ہويا۔ پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے درج کیتا:

جمعرات ۲۴ ربیع الثانی ۱۳۸۱ھ / ۱۵ اکتوبر ۱۹۶۱ء وفات و مدفن و مزار پر انوار شہر

گجرات پنجاب، المعروف آستانہ عالیہ حبیبیہ، نیو مسلم آباد۔ (5)

یقینی طور تے ایہہ کتاچہ ۱۹۶۱ توں بعد چھپیا ہووے گا۔ ایس کتاچے دے ۱۶ صفحے نیں۔ پہلے ۱۲ صفحیاں تے پنجابی دے ۴۹ شعر درج نیں۔ شعر کئی بحر تے مثنوی دی ہیئت وچ نیں۔ فنی اعتبار نال نظام الدین توکلی نے پنجابی دے کلاسیکل مثنوی نگاراں و انگوں عربی تے فارسی اصطلاحواں، مقولیاں، علامتاں، استعاریاں تے تشبیہاں دی بھروس ورتوں دے نال نال قرآن مجید دیاں آیتاں تے حدیثاں نوں وی شعراں وچ ورتیا اے۔ توکلی نے اپنے مرشد گرامی لئی ”مشکوٰۃ المصابیح“ دا

استعارہ ورتیا۔ مشکوٰۃ المصابیح حدیث شریف دی سب توں مستند کتاب اے۔ جیہدے بارے مفتی احمد یار خان نعیمی نے لکھیا:
 ۱۵۹۴۵ احادیث پر مشتمل یہ مجموعہ احادیث، احادیث ہی کے ایک مجموعہ مصابیح
 السنۃ کا تتمہ و تکلمہ ہے جو مصابیح السنۃ کی ۴۴۳۴ احادیث سمیت مزید ۱۵۱۱
 احادیث کا اضافہ ہے۔ اسکے مؤلف کا نام محمد بن عبداللہ ہے جو تبریز میں پیدا
 ہوئے۔ (6)

تو کلی دے پیشوائے گرامی حضرت مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندیؒ بارے مشہور سی کہ اوہناں اپنی حیاتی وچ کوئی
 اک عمل وی خلاف سنت نہیں کیتا۔ اک شعر وچ تو کلی نے قرآن حکیم دے لفظاں نوں اوہناں دے معنی تے مفہوم دے پس
 منظر وچ انج ورتیا اے:

شہادت دی انگلی یا اِیْمَانُ سِ
 اوہ سینہ یا خزینہ سِ لَدُنْ سِ (7)

تو کلی دے مرشد گرامی انگلی نال جیہڑا اشارہ فرما دیندے۔ اوہ کم، اوہ سے ویلے ہو جاندا۔ مردان خدا دی ایس طاقت
 بارے ابن عربی نے لکھیا کہ اللہ سوہنا اوہناں دی اکھ بن جاندا اے جیہدے نال اوہ ویکھدے نیں۔ اللہ اوہناں دے ہتھ بن
 جاندا اے جیہدے نال اوہ پکڑدے نیں۔ مردان خدا دی ایس قوت دا ذکر اقبالؒ نے اپنے شعراں وچ انج کیتا:

خدائے لم یزل کا دستِ قدرت تو زبان تو
 یقین پیدا کر اے غافل کہ مغلوب گماں تو

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اسکے زور بازو کا
 نگاہ مرد مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں (8)

ایس شعر دے دو جے مصرعے وچ تو کلی نے اپنے پیشوائے پاک دے سینہ مبارک لئی ”خزینہ من لدن“ دی
 تشبیہ ورتی اے یعنی آپؐ دا سینہ مبارک لدنی علوم دے خزیناں توں معمور سی۔ ایس حوالے نال کتاب سفر بغداد شریف وچ محمد
 کبیر احمد مظہر نے لکھیا:

”مشکوٰۃ شریف کو حضرت قطب الارشادؒ سے متن اور معانی کی واردات اور
 مشاہدات کے ساتھ پڑھا اور اس کتاب کی روایت پر حدیث نبوی ﷺ کی کتب

صحاح ستہ کی روایات کی اجازت حضرت قطب الارشادؒ نے مجھے مرحمت فرمائی۔ (9)

تو کلی نے منقبت وچ کئی تھاواں تے قرآن مجید دیاں آیتاں بطور حوالہ ورتیاں۔ مرشد گرامی دی تعریف کردیاں لکھدے نیں کہ اوہناں دے پیشوائے گرامی نوں اللہ پاک نے اپنے فضل نال زہد تے تقویٰ دا اوہ مقام بخشیا کہ اوہناں اپنی ساری حیاتی حرام تے کجا کدی مشکوک لقمے نوں وی ہتھ نہیں لایا۔ اللہ پاک نے اوہناں نوں اجیہی نگاہ عطا فرمائی جیہدے نال اوہناں نوں حلال تے حرام دی تمیز ہو جاندی۔ اللہ پاک نے قرآن مجید وچ ایمان والیاں نوں ارشاد فرمایا کہ اوہ اللہ دیاں حلال شیواں کھاو تے اوہدا شکر ادا کرن۔ ایسے آیت مبارکہ نوں تو کلی نے شعر وچ درج کیتا اے:

روزینہ سی حلال و طیب اپنا

كُلُوْ مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَا

ترجمہ: کھاؤ ساڈا پاک (حلال) کیتا ہو یا رزق۔ (10)

عربی لفظاں تے مقولیاں نوں وی تو کلی نے منقبت وچ ودھیرا ورتیا۔ اوہناں لکھیا:

جو یں فطرت ایہ لوری دے مدامی

فَقُمْ فَكُلْ يَا حَبِيبِي كَمْ تَنَابِي

عبودیت دی شمع انج بالی

کہ فی ظلم اللیالی کالالی (11)

منقبت وچ تو کلی نے جتھے عربی اصطلاحواں، قرآنی آیتاں تے حدیثاں دے نال نال عربی لفظاں دی ودھیری ورتوں کیتی۔ او تھے فارسی لفظاں تے اصطلاحواں نوں وی کھلے دل نال ورتوں وچ لیا ندا اے۔ تو کلی نوں مثنوی کہن وچ کمال ملکہ حاصل سی۔ اوہناں مختصر مثنوی دیاں فنی باریکیاں دے نال نال جیہڑی چیز کھ مڈھ رکھی، اوہ شعراں وچ روانی، سادگی، سہل پسندی تے اختصار سی۔ اوہ جدوں شعر آکھدے جذب تے مستی دی خاص کیفیت وچ اجیہی روانی حاصل کردے جیہدے وچ میاں محمد بخشؒ تے مولوی غلام رسول عالیپوریؒ وانگ کمال درجے دا عشق ٹھاٹھاں ماردا دکھالی دیندا۔ اوہناں دا عشق شاہ حسینؒ وانگوں نہ تے ملامتی سی تے نہ ہی بلھے شاہؒ وانگوں بے باک۔ اوہ سلطان باہو وانگوں خود نمائی وی اختیار نہیں کردے سن سگوں رومیؒ وانگوں اپنے مرشد نوں بھرپور دھوم دیندے پر مرشد گرامی دی مدح سرائی کردیاں وجودی فکر نوں

اپنے نیڑے نہ لگن دیندے۔ تو کلی دی منقبت نگاری دی خاص خوبی اوہناں دے کلام دی تازگی اے۔ اوہناں منقبت کم و بیش ۶۰ سال پہلے لکھی پر پوری منقبت وچ کوئی اک مصرع یا لفظ اچھا نہیں جیہڑا آج دے عام پڑھیاراں نوں سمجھ نہ آوے۔ کلام انج جا پدا اے جیویں آج دے شاعر نے آج دے بندے لئی رقم کیتا ہوئے۔ شاعر دی وڈی کامیابی اے کہ ویلا لنگھن دے نال اوہدا کلام قدیم نہ جا پے۔ تو کلی دی کامیابی اے کہ سہکالیاں دے مقابلے تے اوہناں دا کلام بالکل تر و تازہ اے۔ نظام الدین تو کلی اعلیٰ پائے دے ادیب تے شاعر سن۔ اک کاتب دی حیثیت نال اوہناں دو جے شاعر اے، ادیب اے، سوجھواناں تے کھوجکاراں دیاں لکھتاں نوں پرکھن دا بھر پور موقع ملیا۔ ایسے پاروں اوہناں دے تنقیدی ذوق نوں ڈھیر اچھتا ملی۔ اوہناں دا تنقیدی ذوق اوہناں دے تخلیقی معیار نوں اُچ کوئی تے اڑاون دا کارن بنیا۔ تو کلی مستند عالم دین وی سن۔ اوہ اپنے پیشوائے گرامی دی ہر ادانوں شریعت تے سنت دے معیاراں نال تولدے سن۔ اوہناں شعراں وچ اپنے پیشوائے گرامی دی مدح سرائی کردیاں نہ تے زمین آسمان دے قلابے میلے تے نہ ہی حقائق نوں مسخ کیتا۔ اوہناں اپنے مرشد گرامی دا ذکر کردیاں نہ صرف حقیقت نوں مڈھ مٹھ رکھیا سگوں تاریخ نوں وی محفوظ کیتا۔ ایس طرح تو کلی نے منقبت راہیں اپنے پیشوائے گرامی دی سوانح نوں محفوظ کیتا۔

نظام الدین تو کلی دے پیشوائے گرامی داناں حضرت مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندیؒ اے۔ اوہناں دا خاندان ساداتِ دہلی دے ناں نال مشہور سی۔ ایہہ خاندان شہاب الدین غوری دے عہد وچ ہندوستان آیا۔ اورنگ زیب دے زمانے وچ ایس خاندان دے بزرگ قاضی سید محمد مستقیم گجرات دے قصبہ قلعدار وچ منصب قضاة تے فائز ہوئے پر اپنے مسلک فقر تے درویشی پاروں استعفیٰ دے کے موضع کھمبراں والا، سمبڑیاں ضلع سیالکوٹ جا کے پڑھن پڑھان داکم شروع کردتا۔ حضرت قاضی صاحب دے وڈے پتر حضرت مولانا قاضی سید احمد شاہ موضع جعفرکوٹ، تحصیل اجنالہ ضلع امرتسر چلے گئے۔ جتھے اوہناں نوں ستاں پنڈاں دی جاگیر عطا ہوئی۔ اوہناں دے خاندان وچ مشہور عالم تے ولی جے جس پاروں ایہہ خاندان سادات جعفرکوٹ دے ناں نال مشہور ہويا۔ مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندیؒ نوں آپ دے پیشوائے پاک نے اپنے وصال سے ”سعید ازل“ تے ”کوہ استقامت“ دے لقب دتے۔ تدوں ای تو کلی نے اوہناں لئی ”سعادت ازل“ دالفظ ورتیا۔ اوہ بڑے مہربان تے رحمدل طبیعت دے مالک سن۔ طبیعت تے ہمیشہ جمال غالب رہنداسی۔ اوہناں دیاں صفتاں دا تذکرہ سید محمد کبیر احمد مظہر نے اپنے شعراں وچ انج کیتا:

سعادت ہے ازلی شہادت ہے عظمیٰ

ولایت ہے فخری مگر مخفیانہ
کمال جلالت ہیں محبوب عالم
کمال جمالت مرا پیر خانہ (12)

اوہ خاموش طبع تے استطاعت پسند سن۔ اظہارنوں پسند نہیں فرماندے سن، نہ لوکاں نوں مرید کرن داشوق سی۔
رب دی رضاتے راضی رہن والے سن۔ مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندی دے تن پتر دو دو سال دے وقفے نال عین جوانی وچ
رب کول چلے گئے۔ اوہناں لئی ایہہ صدمہ جانکاہ سی پر اوہناں نے صبر تے استقامت دادامن کسے صورت نہ چھڈیا۔ زبان
تے کوئی شکوہ شکایت وی نہ لیاند اسگوں رب دی رضاتے راضی رہے۔ ایہناں صدمیاں دی اطلاع آپ نوں ۱۹۱۷ء وچ
آپ دے پیشوائے پاک نے اپنے وصال توں پہلے انج دتی سی:

حضرت خواجہ صاحب نے آپ کو ازلی سعید اور کوہ استقامت کے القابات دیئے
اور فرمایا مولوی صاحب! مصائب بہت آئیں گے مگر خدا اپنے بندے کو ضائع
نہیں کرے گا۔ آپ عامل بہت دیکھیں گے مگر کامل کوئی نہیں ملے گا۔ (13)

آپ دی حیات پاک دے ایہناں صدمیاں نوں علامتاں راہیں بیان کر دیاں تو کئی نے ایہہ شعر آکھے:

اوائل وچ میں اک دن اکھ ملائی
تے اودوں بعد نہیں ایہ تاب لائی
مبارک چشم خبرے کیہ پلایا
ہمیشہ واسطے بے خود بنایا
نہ ساری عمر بھر کے نیند ستے
ایہو معمول ہر موسم تے رتے (14)

نظام الدین تو کئی دی منقبت اوہناں دی شاعرانہ حیثیت دی نمائندہ اے جیہدے وچ اوہناں دے نظریئے،
عقیدے تے فکر دی بھرویں عکاسی موجود اے۔ اوہ کسے خاص تحریک دے نال منسلک نہیں سن۔ نہ ہی سرخ تے سبز دے
نعرے مار دے ویکھے گئے سگوں اوہ علمائے صالحین وانگوں باوقار تے راسخ العقیدہ سن۔ اوہناں دی ایہہ منقبت اوہناں دی
اولیائے کرام نال عقیدت، محبت، وسیلے دی اہمیت، شریعت تے مکمل عمل، حیاتی دی بے ثباتی دے باوجود حق تے استقامت،

مخلوق دی فلاح تے ہدایت، عاجزی، انکساری تے سادگی بارے اوہناں دے مذہب، مسلک تے عقیدے دی عکاس اے۔ منقبت نگاری لئی قرآن، حدیث تے تاریخ بارے صحیح علم تے راسخ العقیدگی دے نال نال فن شعر گوئی تے مکمل عبور ضروری اے۔ نظام الدین تو کئی فکری تے فنی ہر دو حوالے نال اپنے کھیتروچ کامل نظر آئے۔ اوہ اک جید عالم دین، بے نفس صوفی تے نابغہ روزگار شاعر تے ادیب سن۔ اوہناں دی منقبت ”یاد حبیب“ بلاشبہ عصر حاضر دے مناقب نگاراں لئی راہبری تے راہنمائی دے سوئے دی حیثیت رکھدی اے۔

حوالے

- 1- محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی، حضرت پروفیسر سید۔ نظام الدین مخمور تو کئی مشمول مضمون اور نیٹل کالج میگزین (لاہور: پنجاب یونیورسٹی، اور نیٹل کالج، ۲۰۰۵ء، ص ۱۷۱)
- 2- اوہی، ص ۱۷۰
- 3- اوہی، ص ۱۸۱-۱۸۲
- 4- نظام الدین مخمور تو کئی فقیر۔ یاد حبیب (گجرات: پنجاب الیکٹریک پریس، س۔ن) ٹائٹل
- 5- محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی، حضرت پروفیسر سید۔ قطب الارشاد کی سوانح و شخصیت مشمول مضمون میرے حضور حصہ اول، لاہور: ذکریٰ فاؤنڈیشن ٹرسٹ، ۲۰۱۲ء، ص ۹۱
- 6- احمد یار خان نعیمی، مفتی۔ مرآت المناجیح (لاہور: مکتبہ مجددیہ، س۔ن، ص
- 7- یاد حبیب، ص ۵
- 8- محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ۔ کلیات اقبال (لاہور: اقبال اکیڈمی، ۲۰۰۰ء)، ص ۲۹۹-۳۰۱
- 9- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت پروفیسر سید۔ حضرت خواجہ محبوب عالم نقشبندی کا سفر بغداد شریف، لاہور: ذکریٰ فاؤنڈیشن ٹرسٹ، ۲۰۰۹ء، ص ۲۴۸-۲۴۹
- 10- یاد حبیب، ص ۶
- 11- یاد حبیب، ص ۸
- 12- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت پروفیسر سید۔ منقبت حضرت قطب الارشاد مشمول وسیلہ نجات، لاہور: ذکریٰ فاؤنڈیشن

ٹرسٹ، ۲۰۰۷ء، ص ۳۷-۳۸

13- محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی، پروفیسر سید۔ قطب الارشاد قیوم زمان مشمول مضمون میرے حضور حصہ اول، ص ۱۶۱

14- اوہی، ص ۷

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 10

☆ ڈاکٹر تقدیس زہرا

دو اردو شاعراں دیاں پنجابی نظماں

Abstract:

This topic is important as well as different also. Its invitation to give attention for briefing of subjects on this topic. Reference to the context, two well-famed poets of urdu language has been selected i.e. Faiz Ahmad Faiz and Majeed Amjad. Urdu poets have been opening their minds in their language "punjabi", Some steps away from urdu language. It is obvious that Faiz Ahmad Faiz and Majeed Amjad both belongs to famous land of Punjab. Both of the said poets linked punjabi poems in urdu poetry. These poems are unique and both languages covering the objects of relationship among.

اردو شاعراں دے کلام وچ کدی کدی پنجابی نظماں لہجہ جانندیاں نیں۔ اردو شاعر اردو زبان وچ تاں لکھدے نیں پر نال نال ماں بولی پنجابی وچ وی اوہناں لکھیا۔ ایہناں لکھتاں وچ شاعر وکھرے وکھالی دتے۔ اردو زبان پنجاب توں

دلی تے فیردلی توں دکن ول گئی۔ او توں فیردلی پرتی تے اوہدے بعد واپس پنجاب (لاہور) ول آگئی۔ سارا پینڈا ایس زبان نوں بہت سنوار گیا۔ کیوں جے پنجابی تے اردو وچ بھیناں والا گوڑھا رشتہ اے۔ جیہدے بارے حافظ محمود شیرانی لکھیا اے کہ:

”اردو برج بھاشا کے مقابلے میں پنجابی بالخصوص ملتانى ے مماثلتِ قریبہ رکھتی

ہے۔“ (1)

اوہناں دی اک ہو رگل گوہ گوچری اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”پنجابی اور اردو پنجابی صرف و نحو میں ایک دوسرے کے لیے بہت قریب

ہیں۔“ (2)

پنجابی تے اُردو وچ کار سونہے رشتے دے ثبوت لئی شیرانی ہوراں دی گل ودھیری اے۔ اُردو دے کجھ شاعراں نے ماں بولی پنجابی وچ بہت نظماں لکھیاں۔ اوہناں سارے شاعراں دے ناں تے نہیں لے جاسکدے پر اوہناں وچوں دو اچیے نو یکلے شاعراں دیاں نظماں ڈھیر تاثیر رکھن دے نال نال دل موہ لین والیاں نیں۔ اوہ دو شاعر فیض احمد فیض تے مجید امجد نیں۔ دوہاں دی اُردو شاعری دیکھی جاوے تے اوہ اپنے وکھو وکھو رنگاں دی نو یکلے بہار اے پر پنجابی نظماں دیکھیاں جاوون تے اوہ وی گھٹ نہیں۔ نظماں گنتی وچ بہتیاں تے نہیں پر سلاہن جوگ ضرور نیں۔

فیض احمد فیض دی اُردو کلیات ”نسخہ ہائے وفا“ دے ناں توں چھپی۔ اوہدے وچ شعری مجموعہ ”شام شہر یاراں“

دے ناں توں موجود اے۔ مجموعے وچ اوہناں دیاں پنجابی نظماں شامل نیں۔ اوہناں نظماں دے ناں:

۱- اک نظم ۲- گیت (ایہہ گیت نصرت فتح علی خاں نے گایا وی اے ”کدھرے نہ

پیندیاں دساں وے پردیسا تیریاں“) ۳- میری ڈولی شوہ دریا

۴- ربا سچیا ۵- قطعہ نیں

ایس توں اڈو نظماں اک ہو شعری مجموعے ”مرے دل مرے مسافر“ وچ نیں۔ اوہ نظماں ”ترانہ“ تے ”نغمہ“

دے سرناویاں پٹھ نیں۔ فیض احمد فیض لکھدے نیں۔

ع تیرے قول تے اسماں وساہ کر کے
 جھانجھراں وانگ زنجیراں چھنکائیاں نہیں
 کدی کتئیں مندریں پائیاں نہیں
 کدی پیریں بیڑیاں چائیاں نہیں
 تیری تاگھ وچ پٹ دا ماس دے کے
 اسماں کاگ سدے، اسماں سنیے گھلے (3)

ایس نظم وچ فیض ہوراں روایتی شاعراں وانگر محبوب دی بے رُخی دا ذکر کردیاں واپرن والیاں مصیبتاں، آزماشاں دا ذکر کیتا اے۔ نال ای فیض ہوراں محبوب نوں اپنی بے پناہ محبت دا یقین دوا کے اوس دے آسرے بہہ رہن دی کیفیت دی دس پئی اے۔ ایس نظم وچ فیض ہوراں روایتی داستان ”سسی پنوں“ دی تلمیح ورتی اے۔
 فیض احمد فیض نے اک نظم ۱۹۷۴ء دے سیلاب بارے لکھی، جدوں اوہ ”ہڑھ دی چھل“ (4) دے بعد لوکاں لئی امدادی فنڈ اکٹھا کر رہے سی۔ اوس ویلے جیہڑے حالات درپیش سن۔ لوکائی نوں جہناں اوکڑاں دا سامنا کرنا پیا۔ اوہناں دا ذکر نظم وچ بڑے نویکلے ڈھنگ نال کیتا گیا اے۔ کلاکاری دے فن توں لاجھ لیندیاں شاعر نے نکلے نکلے مصرعیاں راہیں جذبیاں تے دکھاں دا حال بیان کیتا جس وچ اک نمائی دا دکھ وی شامل اے جس دی ڈولی اٹھن توں پہلاں ای ہر پاسے تباہی کھلر گئی۔ لفظاں دی چون تے ترتیب ایس نظم دا حسن اے۔ لکھدے نیں:

ع میری ڈولی شوہ دریا
 کل تائیں سانوں بابلا
 توں رکھیا پک نال لا

سَت خیراں ساڈیاں منگیاں
 جد تھلی تھی وا
 اَج کیکن ویہڑیوں ٹوریا
 کویں لاہے نی میرے چاء
 میرے گہنے نیل ہتھ پیر دے
 میری ڈولی شوہ دریا (5)

فیض دی اک نظم ”ربا سچیا“ وچ لسا، مجبور تے حالات توں اکیا بندہ رب نال شکوہ کردا سد اے جس وچ دسیا گیا اے کہ رب کائنات دا خالق پالنہار دنیا دا بادشاہ اے۔ اوس انسان نوں اپنا نائب تے خلیفہ بنا کے دنیا وچ گھلیا پر دنیا تے آ کے دنیا دے بادشاہ ہواں، طاقتوراں اپنی طاقت تے دولت دے سرتے نما نے غریباں نوں کیڑیاں مکوڑیاں جان کے پیراں پٹھ مدھولیا۔ نظم وچ نفسا نفسی، لالچ، آپادھاپی، رشوت جیہیاں کو جھان نوں اگھیرن دا جتن کیتا گیا اے۔ نظم پڑھیاں جا پدا اے کہ اوس ویلے توں لے کے اج تیکر کجھ نہیں بدلایا۔ اوہو زندگی اے اتے اوہو زندگی دیاں اوکھیاں راہواں نہ کوئی نظام بدلایا، نہ انسان بدلایا تے ناں ای کوئی سماج وچ چنکیائی آئی۔ حال پہلاں توں بہتے ماڑے ہو گئے۔ فیض دی نظم ”ربا سچیا“ وچوں اک ونکی:

ع ربا سچیا توں تے آکھیا سی
 جا اوئے بندیا جگ دا شاہ ہیں توں
 ایس لارے تے ٹور کد پچھیا ای
 کیہ ایس نما نے تے بیتیاں نیں

کدی سار وی لئی او رب سائیاں
 تیرے شاہ نال جگ کیہ کیتیاں نیں
 کتے دھونس پولیس سرکار دی اے
 کتے دھاندلی مال پٹوار دی اے
 ایویں ہڈاں بچ کچھے جان میری
 جیویں پھاہی بچ گونج گراوندی اے
 چنگا شاہ بنایا ای رب سائیاں
 پو لے کھاندیاں وار نہ آوندی اے
 مینوں شاہی نہیں چاہیدی رب میرے
 میں تے عزت دا ٹکر منگنا ہاں
 مینوں تاگھ نہیں محلاں ماٹیاں دی
 میں تے جیون دی کنڑ منگنا ہاں (6)

فیض دی اک ہور نظم دا ذکر ”ترانہ“ اے۔ ترانے وچ فیض لوکاں نوں ایکا کرن دا سبق پڑھاندے دسدے نیں۔

اوہناں دی نظم ”نغمہ“ دے ناں توں اے۔ جس وچ اوہ اپنے جذبہ حب الوطنی نوں پیش کردے لکھدے نیں:

ٹک رو تھائیں او یار

وطنے دیاں ٹھنڈیاں چھائیں

چھڈ غیراں دے محل چوملے

اپنے ویڑے دی ریس نہ کائی

اپنی جھوک دیاں ستے ای خیراں

بیبا تَس نے قدر نہ پائی

موڑ مہاراں

تے آ گھر باراں

مُڑ آ کے مُول نہ جائیں او یار

نک رو تھائیں او یار (7)

مجید امجد اپنیاں اُردو نظماں دے نویکلے سرناویاں پاروں پچھانے جاندے نیں۔ اوہناں دی اُردو شاعری پنجاب دا منظر نامہ اے۔ ساریاں تصویریاں بڑیاں سونیاں تے جیوندیاں جاگدیاں نیں۔ اوہناں پنجاب دے شہراں، قصبیاں تے پنڈاں دیاں اجیہیاں تصویریاں دکھالیاں نیں کہ کوئی ہور شاعر اوہناں ورگا نہیں کر سکیا۔ اوہناں پنجاب دے گھر، ویڑے، گلیاں، منڈیراں، کھیت نالے کھلیاں ایس طرحاں شاعری وچ دکھائے نیں جیویں اکھیں دس رہیاں ہوں۔

مجید امجد جھنگ دے رہن والے سن۔ اوہ نوکری پاروں ساری حیاتی پنجاب دے دکھو دکھ شہراں تے قصبیاں وچ لنگھائی۔ اوہناں دی بہتی حیاتی جھنگ دے بعد ساہیوال لنگھی۔ شاعری وچ اوہناں آل دوالے دے رہن سہن تے گلاں باتاں دا ذکر کیتا۔ اوہناں فطرت دے مناظر بڑے ای سوہنے ڈھنگ نال اُلکے نیں۔ اوہناں پنجابی وچ زیادہ شاعری نہیں کیتی فیروی اوہناں دی نظم ”اسیر پورٹ تے“ بڑی نویکلی اے۔ جویں:

میدان ہوائی جہازاں دے اسماں وچ قطاراں ڈٹھی

سو سو ستی بلدی، کائی رتی تے کائی چٹی
 اُدے آون تے اُدے جاون کونجاں وانگ کھٹولے
 جہناں ڈٹھی ست اسماناں دی ہر گھنجل تھاں اَن ڈٹھی
 جا آکھیں دور دے دیساں دے سینکاں نوں جا آکھیں

تسیں بدلاں دے وچ وسدے، اسیں مٹی دے وچ مٹی (8)

مجید امجدی نظم وچ لکے درد فراق نوں ویکھیا جاسکدا اے۔ ایس توں اڈیہناں دی نظم لمی بحر وچ اے۔
 مجید امجد ہوراں دے ڈونگھے مشاہدے دا ثبوت ایس نظم راہیں سامنے آیا اے۔ نالے نظم دا آخری مصرعے وچ مجید
 ہوراں جس عاجزی دا اظہار کیتا اے۔ اوہ سلاہن جوگ اے۔

اوہناں دی نظم وچ موجود قافیے وی وکھرے نیں۔ اوہناں دی ترتیب کوئی مخصوص نہیں بس اپنی ای ترتیب
 نال سامنے لیاندے، جیویں ڈٹھی، چٹی، چھٹی اتے مٹی۔ نال ای کھٹولے تے ٹولے۔ ایہہ ڈھنگ مجید امجدی نو یکلے
 چُکھان اے کہ اوہ نظم دے اندرونی توانی ڈھیر وکھرے ڈھنگ انداز نال ترتیب دتی اے۔ نظم اوہناں دے فن دا
 مونہہ بولد اثبوت اے۔ اوہناں کئی واری اکھیں ویکھے منظر نوں محبت تے فراق دا دکھ جوڑ دتا، نالے اسماناں دی بلندی
 نال مٹی دارشتہ بیان کردیاں تضاد دی کیفیت نوں سوہنے ڈھنگ نال بیانیا۔ مجید ہوراں نظم وچ محبوب دی جدائی،
 فراق، دکھ تے کرب نوں ڈونگھیا ئی نال اُلکیا کہ وچھوڑا کیویں ستا وندا اے، بھاریں اوہ بندے دا بندے نال ہووے
 تے بھاریں بندے دا دور اسمان دی اُچپائی نال ہووے۔ ایس توں ہٹ کے مجید امجد نے دوہور نظماں ”دل دریا
 سمندروں ڈونگھے“، تے ”تینوں رب دیاں رکھاں“ دے سرناویں پیٹھ پنجابی وچ لکھے پراوہ نظماں اُردو وچ نیں۔

پنجاب دے دوہناں سپراں دیاں نو یکلیاں نظماں توں اوہناں دی ماں بولی پنجابی تے پنجاب نال محبت تے لگن

دی دس پیندی اے۔ ایہناں دوواں شاعراں اردو وچ ڈھیر ادب تخلیق کیتا۔ پنجابی وچ گھٹ لکھیا پر جتا لکھیا کمال لکھیا۔
ایہناں پنجابی شاعری لکھ کے پنجاب دی دھرتی نال چاہ دا فرض ادا کر چھڈیا۔ کلام ڈھیر سلاہن جوگ اے۔

حوالے

- 1- حافظ محمود شیرانی۔ پنجاب میں اُردو۔ اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، ۱۹۹۸ء ص ۴۵
- 2- ایضاً۔ ص ۷۱
- 3- فیض احمد فیض۔ نسخہ ہائے وفا۔ لاہور: مکتبہ کارواں، س ن ص ۵۸
- 4- جمیل احمد پال۔ پنجابی کلاسیکی لغت۔ لاہور: عزیز بک ڈپو، ۱۹۹۵ء ص ۲۷۱
- 5- فیض احمد فیض۔ نسخہ ہائے وفا۔ ص ۵۹۱-۵۹۲
- 6- ایضاً۔ ص ۵۹۴
- 7- ایضاً۔ ص ۶۸۸
- 8- مجید امجد۔ کلیات مجید (مرتبہ، ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا)۔ لاہور: الحمد پبلی کیشنز، ۲۰۱۸ء ص ۳۸۲
- 9- ایضاً۔ ص ۸۰
- 10- ایضاً۔ ص ۴۸۱

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 10

☆ کلیان سنگھ کلیان

☆ ڈاکٹر شبنم اسحاق

بھگتی لہرتے انسان دوستی

Abstract:

The identity of the Indian Valley in the world has always been a civilization of consciousness. The inhabitants of this land gave the world the WAIDS of knowledge which could not have been imagined at that time. Much of the work of knowledge and consciousness took place on the great land of Punjab. The Upanishads got the form of Brahman because they knew the knowledge of WAIDS. In this way, the Buddhist monks not only ruled the land of India by acquiring the treasure of knowledge, but they also revolutionized the hearts of the common people. After reading the imprint of Brahmanizm on Budhizm, Jennies had the opportunity to preach their izm openly to the people, but all these THREE dishearted the people just to prove themselves "The Great". From 8th to 14th century, the Bhagati wave changed the course of India. People openly participated in the teachings of Bhagats. This

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور

wave was given success by the Sikh Gurus when their words were included in the Guru Granth Sahib Ji. Especially Guru Nanak Sahib Ji gathered the knowledge of this earth of consciousness in one place and gave the message of unity to the world. This philanthropy of Guru Sahib opened new avenues and the dream of the hearts of common people came true in which Guru Sahib not only included equality but also taught about Halal Earnings. In today's world, finding the message of Guru Sahib is an important need of the hour, which the people of Punjab must embrace wholeheartedly.

ہندوستان دی دھرتی تے بہت سارے دھرماں دا جنم تے وکاس ہو یا۔ ہندو سماج وچ و سہ ذات پات دے نظام توں تنگ لوکائی نوں اوہناں دی سماج وچ بدھ مت، جین مت، ناتھال ولوں پریرنا پاروں کجھ چرلئی ہندو دھرم توں نابرهون داموقع ملیا پر آہستہ آہستہ برہمن واد نے اوہناں نوں اپنے اندر سمو لیا۔ اسلام دھرم نے دسویں صدی توں پندرھویں صدی تک ہندوستانی سماج وچ ہلچل مچائی۔ صوفیاں نے برہمن واد دے خلاف دھرتی تے روشنی کھلا رتی پر حملہ آور حکمران طبقے نے مسلمان صوفیاں نوں نشانہ بنانا شروع کر دتا۔ جس پاروں پنجاب، سندھ اتے کشمیر دے علاقیاں وچ بے چینی کھلری۔ ایسے حالات نوں ڈاکٹر مبارک علی ہوراں اس پرکار لکھیا:

”حکمرانوں نے کبھی بھی اسلام کی تبلیغ کیلئے کوئی سرکاری یا حکومتی ادارہ نہیں بنایا

اور نہ ہی مبلغین کی سرپرستی کی۔“ (1)

حالات کجھ وی رہے صوفیاں، سنتاں، گوروں، اوتاراں نے کم جاری رکھیا۔ صوفیاں دے نال نال ہندوستان دی دھرتی تے بھگتاں دی تحریک نے اخلاقی تے دھرمی سیوا کیتی۔ اصلاحی تحریک وچ اسلام دے بیج وڈے خانوادے چشتیہ، نوشاہیہ، سہروردیہ، قادریہ، نقشبندیہ نے برصغیر وچ اسلام دے اصلاحی وچار نوں اپنایا، جدکہ بھگتی تحریک نے برہمنوں چنوتی دتی۔ اوہناں وچوں گورو گرنہ صاحب وچ براجمان بھگت اس پرکار ہن:

1۔ بھگت جے دیوجی

2۔ بھگت جے دیوجی

- 3- بھگت ترلوچن جی
4- بھگت نام دیو جی
5- بھگت رامانند جی
6- بھگت کبیر جی
7- بھگت روی داس جی
8- بھگت سین جی
9- بھگت دھنا جی
10- بھگت پیا جی
11- بھگت پرمانند جی
12- بھگت سورداس
13- بھگت سید بھیکھن شاہ جی
14- بھگت سادھنا جی
15- بھگت بھینی جی

ساریاں بھگتاں پسے ہوئے سماج وچ اپنے کلام تے عمل راہیں انسان دوستی دی کوشش کیتی تے بہت حد تک کامیاب رہے پر سبھنوں اک تھاں تے اکٹھا نہ کر سکے۔ وکھرے طور تے اوہناں ہندوستان وچ سماجی وچ تبدیلی دی پوری کوشش کیتی پر اوہناں نوں کوئی پکا ٹھکانہ نہ لبھاتے نہ اوہناں اک تھاں اکٹھے ہوون لئی کوئی جتن کیتا۔ پنجاب دی دھرتی تے سیوا ہمیش کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی۔ ہندو دھرم دے لوک جد تک انسان دوستی دی گل کردے رہے تہ تک اوہ لوکاں دے دلاں دی آوازی پر جھلوانی ولوں نفرت دی کندھ اُسری، اوس ویلے بدھ مت اتے جین مت نے جنم لیا پر جدوں لوکانی پھٹھڑ ہوئی تاں حملہ آوراں نوں راج بھاگ دے لالچ پاروں استھے آون دا موقع ملیا، تدا ایس دھرتی تے بھگتی لہر شروع ہوئی۔ بھگت دالفظی مطلب پوتر، پرہیزگار، اُپاشک، بھگتی کرن والا اے۔ برصغیر پاک و ہند دی دھرتی تے ہمیشہ بھگتی کرن والے موجود رہے پر اوہ مذہبی، سیاسی، سماجی طور تے معاشرے وچ کوئی خاص تھاں نہ بنا سکے۔ گیا رھویں بارھویں صدی وچ بھگتی لہر اُچ کوئی سی۔ بھگتی لہر بارے کھوج کاراں دی رائے کسے اک صدی تے متفق نہیں۔ ایس دا کھلا راتھویں صدی توں پندرھویں صدی تک دسیا جاندا اے۔ ایس دے مہان پرکھاں بارے وکھو وکھ روایتاں ہن۔ کوئی ایس نوں شیوا تے ویشنو دے پجاریاں توں شروع کردا تے کوئی ایس نوں بابا فرید جی ہوراں توں۔ ایس بارے کھوج کاراں ولوں کھوج جاری اے۔ بھگتی لہر دے پچھو کڑ بارے علی عباس جلاپوری ایس پر کار بیان کردے ہن:

۱” بھگت شاعران ہندومت تے اسلام وچ مفاہمت کران داترلاماریاسی۔ اوہ کہندے سن کہ ہندو مسلمان اک دوجے توں نفرت کرنا چھڈ دین۔ اوہناں نوں آپسی پیارنوں ودھان لئی اکٹھا ہو جانا چاہیدا اے۔
۲ اصل وچ مذہب ایہ نہیں کہ ظاہری پوجا پاٹھ یاں عبادت دیاں رسماں دی پابندی کیتی جائے، سگوں

۳ مذہب ایہ ہے کہ دلاں نوں لالچ، نفرت، حسد تے غصے توں پاک کر کے اک دو جے نال پیار کیتا جائے
بھگت شاعراں نے سنسکرت نوں چھڈ کے بنگالی، بہاری، گجراتی بھاشا تے پنجابی وچ نظماں تے بھجن
لکھے جیہدے نال بھگتی لوکاں دی رگ رگ وچ وڑ گئی۔

۴ بھگتاں ذات پات دی تفریق نوں چکھیا تے انسانی مساوات دا پیغام دتا۔ ایہدے نال اُچیاں ذاتاں
دی وڈیائی نوں دھکا لگاتے نیچ ذاتاں وچ اپنا صدیاں توں کھویا ہو یا مقام حاصل کرن دا جوش پیدا ہو
گیا۔“ (2)

برصغیر پاک و ہند وچ جیہڑی لڑائی دھرماں دے ناں تے ہو رہی سی۔ اوہنوں مکاؤں یاں گھٹ کرن وچ بھگتاں بڑا اہم
کردار ادا کیتا۔ ایہناں لوکاں نوں دوستی، امن، پیار، مساوات دا درس دتا۔ کیوں جے کسے وی مذہب وچ مخلوق نوں تکلیف
دینا وڈا پاپ اے۔ ایہو پرچار صوفی شاعراں تے بھگتاں اپنے کلام راہیں کیتا۔ بھگتی لہر دا لابلہ ہوئے جاں نہ ہووے پر سبھ
حسن دے اُچارن انوسار ایہ پنجاب دی دھرتی نوں اک نواں دھرم ضرور دے گی۔ اوہ سکھ دھرم دی ہوند بھگتی لہر قرار دیندے
ہن۔ اوہ لکھدے ہن:

”مگر بھگتی کے اس پودے نے سرزمین پنجاب میں پہنچ کر ایک تو انا عوامی تحریک کی
صورت اختیار کر لی اور اس کی جڑیں زراعت پیشہ بستیوں میں پھیل گئیں۔ کچھ عرصے
کے بعد ملک کے سیاسی حالات نے ایسا پلٹا کھایا کہ اس تحریک سے وابستہ لوگوں کی
ایک جداگانہ قوم سکھ بن گئی۔ اس تحریک کے بانی گرو نانک جی تھے۔“ (3)

بھگت اکال پرکھ دیاں مہان روحاں وچوں ہن معاشرتی ایچ نیچ دیاں کندھاں توں بے نیاز ہو کے مانوتا
(انساناں) دی بھراتری بھاودی ترجمانی تے سر جنا کرن والے مہان پُرش نیں۔ جس نیچے عقیدت تے حُب نال رب دے گھر
دے ایہہ پریمی اکال پرکھ (خدا تعالیٰ) دی اُپاشناہ وچ اک سُر ہوندے ہن اوہ کسے ہور نوں نصیب نہیں۔ گوروا مر داس جی
ہوراں اپنی لوک پرینے نال بانی انند صاحب جی 14 ویں پوڑی وچ اکال پرکھ دے بھگتاں دے سبھاء تے کرم دا بڑی سوچنا
تصویر پیش کر دیاں فرمایا اے۔

بھگتاں کی چال نرالی
چالی نرالی بھگتاں کیری بکھم مارگ چلنا

لب لوبھ ہنکار تچ ترسنا بہت ناہی بولنا
 کھنہو تکھی والہو کنی رت مارگ جانا
 گُر پرساد جنی آپ تجیا ہر وسنا سمانی
 کہہ نانک چال بھگتا جگو جگ نرالی (4)

بھگتاں دی ایس چال دی بہو پکھی درش اتہاس وچ کئی تھائیں ہن۔ جتھے ایہناں حکمران جاں راج بھاگ کرن والے
 سامنے اک اکال پرکھ دی گل کیتی پر نسنے نہیں ہاریا۔ ہر قسم دے تہیجے سہہ کے عام انسان دی گل کیتی۔ گورو گرنتھ صاحب وچ پنجابی
 زبان تے ادب دے مڈھلے کلاسیکل کوی تے چشتیہ سلسلے دے مہان پرچارک بابا فرید جی (1173ء-1266ء) ہوراں ایس خطے
 تے اپنا اثر اس لئی چھڈیا۔ خالد مسعود ایس پرکار بیان کردے ہن۔

”حضرت بابا صاحبؒ کی زبان کی محبت بھری تاثیر سے خرد افروزی کی سرلیج الاثر،
 زود فہم، مبہوت کر دینے والی آسودگی سے، بیان کی سحر آفرینی اور تکریم انسانیت
 کے انقلاب آفریں پیغام سے نہ صرف انسانیت کے درمیان نفرت کے بت
 پاش پاش ہوئے بلکہ آپ کا پیغام عصائے کلیسی کی طرح تفریق انسانیت کی نظر
 فریب رسیوں کو نکل گیا۔“ (5)

بابا جی دے کلام دا اثر پورے سنسار وچ پیا۔ دھرتی تے نویں انقلاب دی گل شروع ہوئی۔ کیوں جے کسے دی حکمرانی
 دے خلاف کدی وی کوئی اک کامیابی نہیں ہوئی اتے نہ ای اوہناں دی انسانیت خلاف کسے کم نوں روکن لئی کوئی آواز آئی۔

فریدا جے تو عقل لطیف کالے لکھ نہ لیکھ

اپنڑے گریواں میں سر نیواں کر کے دیکھ (6)

سنسار وچ کالے لیکھ اوہ لکھدے ہن جس منکھ کولوں دنیا دی ساری پدارتھاں موجود ہوئے اتے اوہ ایس تے جان
 لڑاے اتے اپنے آپ نوں دنیا دی سبھ نالوں عظیم ہوون دا دعویٰ کرے اتے ایس وچ ہوس ایس حد تک پرگٹ ہوئے کہ اوہ
 عام انسان نوں منکھ ای نہ سمجھے۔ کیوں جے اوہ دنیا دی زندگی توں ای سارا کچھ سمجھ کے تے منکھ تے راج دی خواش پرگٹ کردا
 اے اتے جدا وہ سارا کچھ اپنے تھلے کردا اے تاں اوس نوں دنیا دی خوشی دی رو وچ بہہ جانا ہوندا اے پر بابا جی تاں ایس پرکار
 دے بندے دے وی پیر چمن نوں کہند اے۔ بابا فرید جی دی الہی بانی وچ انسان دوستی توں پرچی ہوئی اے۔ آپ جی دی بانی

وچ جگ نوں ہوئے وچ نکل کے رب دی بنائی ہوئی مخلوق نال اوہ پریم رکھنا جیہڑا رب دا بندے نال اے۔ کیوں جے جدوں تسیں کسے نال ایس پرکار دا سلوک کرو گے تاں پر ماتما (خدا تعالیٰ) وی تہاڈے نال اوہی سلوک کرے گا۔ بابا فرید جی توں بعد دو جے مہان کوی بھگت جے دیوجی (1201-1273) ہن جو گورو گرنٹھ صاحب وچ براجمان ہن۔ اوہناں دی الہی بانی ربی پیار تے انسان دوستی توں پُرجی ہوئی اے۔ الہی بانی وچ جگ نوں سیوا دی پریرنا اس پرکار دیندے ہن۔

اک اونکارست گُر پُرساد

ہر بھگت نچ نہکیولا رد کر منا بچسا
جوگین کن جگین کن دا نین کن تپسا
گوبند گوبندیت چپ نر سکل سدھ پدن
جے دیو آوتس سپھٹنگ بھاو بھوت سرب گستنگ (7)

گورو بھگت جے دیوجی نے درس دتا کہ خیال، عمل اتے بچن بلاس وچ پوتر پر بودی پریم مائی سیوا اختیار کیتی جائے۔ رب دی پیار والی سیوا اصل وچ اُس دی مخلوق دی سیوا اے۔ بھکھے رہن والے جوگی اتے تپسیا کرن والے دھرمی دا اُس ویلے تک کوئی پاپ نہیں دھل سکدا، جد تک اوہ عام لوکائی دی سیوا نہیں کردے۔ بندیا! رب تعالیٰ داسمرن وی کر جیہڑا سب طاقت وراں توں وڈی شکتی اے۔ میری مکتی اُس دی شرن تے خلق دی سیوا وچ اے۔ اس پرکار دی سیوا داسر بھگت تر لوچن جی (1267-1335) ہوراں دی الہی بانی وچ ولی ملدا اے کہ باہری بھیس تیرا دُنيا وچ ای رہ جانا اے تو اوہ کم کر جس نال رب دا خاص کرم تیرے تے ہووے۔ فرماندے ہن۔

اک انکارست گُر پُرساد

انترل نزل نہیں کینا باہر بھیکھ اُداسی
ہر دے کمل گھٹ برہمن چینا کا ہے بھائیے سنیا سی (8)

اندر دی اُداسی نوں پر بھودے سمرن اتے پر بھودے بنائے ہوئے ہر جیو دی رکھیا تے سنسار وچ سیوا کر دیاں وشواس رب تعالیٰ اُتے بنیا رہوے۔ اوہ وی رب تعالیٰ دی بنائی ہر جیو دی سیوا کر دیاں اپنا جیون سفل کرے۔ سیوا دی جیونی سنسار وچ سفل کر سکدی اے، سیوا اتے سمرن بارے گورو گرنٹھ صاحب وچ براجمان بھگت نام دیوجی (1270ء-1350ء) جگ نوں پریرنا دیندیاں فرماندے ہن۔

اک انکارست گر پرساد

جیسی ہر پُرکھا رت ناری

لو بھی نہ دھن کاہتکاری

کامی پرکھ کانہی پیاری

ایسی نامے پریت مراری (9)

جیویں دنیا وچ ناری (عورت) گھر والے نوں پیار کر دی اے، اس نوں لالچ ہوندا اے کہ دھن دولت تے سب اُتے دا راج ہووے۔ اوہ بناں کسے تے خرچ کیتیاں اس دی ساری ملکیت ہووے۔ اوہ رب تعالیٰ دی بخشش ہوئی سیوا توں بعد اے۔ رب تعالیٰ نے اس دے اندر ہر شے دا لالچ پیدا کر دتا۔ ایس طرحاں بھگت رامانند جی (1467ء-1366ء) ہوراں وی اپنی بانی وچ منکھ نوں سیوا اول پریرنا دیندے ہوئے آکھیا۔

اک انکارست گر پرساد

کت جائے رے گھر لاگو رنگ

میرا چت نہ چلے من بھائیو پنک (رہاؤ)

اک دیوس من بھائی اومنگ

گھس چندن چوآ بہو سوگندھ (10)

اپنے بنائے دھر مک استھاناں اُتے چندن دی خوشبو لا کے تیر تھ اشنان کر کے ماڑے کرم ختم نہیں ہو سکدے۔ اکال پرکھ دی شرن آ کے تے سیوا کر کے مکتی ملدی اے نہ ای کسے نوں کسے تے کوئی برتری حاصل اے۔ اوہ ساری مخلوق دا رچنہار اے۔ بھگت کبیر جی (1518-1398) جی فرماندے ہن کہ ایہہ جیون بار بار نہیں ملدا۔ ایہہ جنم صرف سیوا لئی بنیا ہو یا اے۔ سیوا کرم کر کے اپنا جیون سہل کرو۔ بھگت کبیر جی انوسار واگورودے نور وچ ہر بندہ برابر اے۔ کوئی اس دی نظر وچ چنگایاں مندا نہیں۔ اوہ آکھدے ہن میں ہور کتھے جاواں خوشی تاں میرے گھر اندر ای اے تے میرا من ہن صرف ایس گل تے خوش ہو جاندا اے کہ میں ایس دے بنائے ہر منکھ دی سیوا کردا ہاں۔

پر بھاتی بھگت کبیر جی

اول اللہ نور او پایا۔ قدرت کے سبھ بندے

اک نور تے سبھ جگ اُجیا کون بھلے کو مندے
 لوکا بھرم نہ بھولہو بھائی
 خالق خلق، خلق مہہ خالق پور رہیوسرب ٹھائی..... (11)

بھگت روی داس جی (1529ء - 1378ء) وی 14 ویں صدی دے مہان بھگتاں وچوں ہن۔ جیہناں ایس فانی سنسار نوں شہداں دے پنڈار دے انمول موتی دتے۔ بے شک اوہناں دھرتی تے اک چمار دے گھر وچ اوتار دھار یا پراوہ اوہناں مہان بھگتاں وچوں ہن جیہناں دی بانی گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان ہے۔ ہندوستان دی دھرتی اوہناں لئی موت توں گھٹ نہیں سی۔ اوہ جات پات دے آدارتے اس سماجی رویے توں سخت نفرت کردے سن۔ خاص کر شودراں تے سماج وچ ہور ہی بے پتی، اوہ وی شودراں دا حصہ سی۔ اوہناں ہمیشہ جات پات دی پروانہ کیتی اتے جات پات دے خلاف الہی بانی راہیں سماج دا مقابلہ کیتا۔ اتے آون والے ویلے لئی اوہناں دی بانی ایہہ درس دے رہی اے کہ جیہڑے رنگ وچ اوس واگوروی جی نے پیدا کیتا۔ ایس وچ پیدا ہوئے۔ فیر اُس دے رنگاں وچ جیہڑا راضی نہیں یا نفرت کردا۔ تاں اُس نوں ایس سنسار وچ پیدا نہ کردا۔ ایک تھاں انسان نوں بھگت روتی داس جی ایس پرکار نصیحت کردے ہن:

جیسا رنگ کو سنہھ کا تیسا ایہہ سنسار

میرے رمیئے رنگ مچھھ کا کہو روی داس چمار (12)

آپ جیاں رنگ بارے آکھیا کہ جو رنگ پر بھو پر ماتما تے ہن۔ اُس ورگا کوئی رنگ نہیں ہوسکدا۔ کیوں جے اوہ اپنی بنائی مخلوق نوں آپ رنگ دیندا ہے۔ دُنیاوی رنگاں وچ انسان اپنی فطرت دے رنگ بھل چکا اے۔ اصل رنگ تاں فطرت دے ہن۔ جیہناں تہاڈے نال رہنا اے۔ تہاڈے نال جانا اے مہان بھگتاں وچوں بھگت سین جی (1440ء - 1390ء) دا مقام بہت اہم اے۔ اوہ نیچ جات توں تعلق رکھدے سن اوہناں دی بانی وی گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان اے تے آپ جی نے ساری حیاتی نیچ جات اوہناں نوں آکھیا جو نیچ کم کردے ہن۔ جیہڑے رب تعالیٰ دے بنا اپنے وکھرستے تے چلدے ہن، آپ جیہاں دا حکم اے۔

اُم دیرا نزل باقی، تو ہی نرجن کللا پاتی

راما بھگت راما نند جانے

پورن پرمانند بیکھانے

مدن مورت بھئے تارے گوبندے
سین بھین بھج پرمانندے (13)

گورو جی موجب اوہ اوہناں توں وارے جانڈے نیں جیہڑے رب تعالیٰ دی عبادت وچ رجھے رہندے نیں۔
رب تعالیٰ، دھپ، اگر بتیاں، جنگل وچ عبادت نال نہیں ملد اسگوں اس دی مخلوق دی سیواتے سمرن نال اُس دی ہوند
پراپت ہوندی اے۔ اتے اوہناں دی حیاتی بھگتاں والی ہو جانڈی اے۔ بھگت دھنا جی (1475ء-1415ء) وی گورو
گرنتھ صاحب جی دا انمول حصہ نیں اوہناں دی بانی دا اُپدیش 15 ویں صدی وچ ہو یا۔ اوہناں انسان دیاں غلط ریتاں تے
چوٹ کر دیاں آکھیا:

اک اونکارست گر پرساد

پرمت پھرت بہو جنم بلانے تن من دھن نہیں دھیرے

لاچ بکھ کام لبدھ راتا من بیسرے پر بھ ہیرے..... رہاؤ (14)

آتما (روح) نوں لاچ اتے پاپ دامیوہ میٹھا لگدا اے تے پاپ ہمیشہ ظلم تے دھوکے توں شروع ہو یا۔ جو رب تعالیٰ
دی بنائی ہوئی مخلوق نال پاپ کر دا اے اُس نوں اپنی حیاتی وچ ای بھوگنا پیندا اے۔ بھگت پیا جی (1562-1426ء)
ہوراں آکھیا اے۔

جو برہمنڈے سوئی پنڈے جو کھائے سو پائے

پیا پر نوئے پرمت ہے سنگر ہووئے لکھائے (15)

پیا جی دے جیون بارے جانکاری بہت گھٹ ملدی اے کہ اوہناں داسر گواں کتھے ہو یا۔ اوہناں دی عمر اندازے کچھو 156
ورہے سی۔ اس ویلے گورونانک اپنی بانی اُچار چکے سن۔ اوہناں توں بعد بھگت پرمانند جی (1593-1483ء) ہوراں انسان دوستی
بارے اپنے پرکار سا نچھے کیتے جو گورو گرنتھ صاحب وچ اس پرکار بر اجمان ہن۔

سارنگ

اک اونکارست گر پرساد

تے نر کیا پُران سُن کینا

انپاؤنی بھگت نہیں اُچی بھوکھے دان ن دینا..... رہاؤ

کام نہ بسریو کرودھ نہ بسریو لوبھ ن چھوٹس دیوا
پر نندا مکھ تے چھوٹی پھل بھائی سبھ سیوا (16)

انسان جو اپنے تل پھل بھٹیا و چوں مانکھ نوں اپنے ولوں کوئی نہ کوئی چیز بھینا کرے۔ جیہڑے بھکھے نوں دان دیندے، اوہ اصل بھگت نیں۔ بھگت سورداس بھگتی دی لہر وچ مہان بھگت ہن اوہناں دا جنم (1529ء) وچ کانشی وچ ہويا۔ جیہڑا اُس ویلے برہمنوں دا پرکھ کیندر سی۔ کچھ کھوج کاراں دا آکھنا اے کہ اوہناں دا جنم بھگت روی داس جی دے گھر ہويا۔ سنسکرت، فارسی تے سنت بھاشا دے بھرویں گیان دے نال نال اوہ سنگیت دے چنگے جانوسن۔ اکبر بادشاہ دے دربار وچ اوہناں نوں مہان سنت منیا جاندا سی۔ اوہناں دی بانی دا فلسفہ اس شہدر اہیں جو گورو گرنتھ صاحب جی دے انگ 1253 تے براجمان ہے اس پرکاراے۔

سیام سندر تچ آن جو چاہت جیوؤ کوٹی تن چوک
سورداس من پر بھ ہتھ لینو دینو ایہہ پر لوک (17)

اوہ سب کچھ جس تے انسان فخر کردا اے، سبھ اک دن مک جانا اے۔ جو شے نال جانی اے، اوہ صرف اتے صرف سیوا تے سمرن حلال روزی روٹی اے۔ انسان نوں تکبر دی لوڑ نہیں۔ جے اچی ذات دا ایس تاں فیر رب کولوں اپنی عمر ودھا، جے رب دے حضور تیرا آکار اچا اے۔ تاں کوئی اپنی ودھی ہوئی شے تے دس۔ ایس پرکار نوں بھگتی لہر دے مہان کوی تے گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان بھگت سید پیر بھیکھن شاہ جی (1480-1574ء) ہوراں انسان لئی اکیلتا دادرس دتا۔

اک اونکار ست گر پر ساد

نینہو نیر بے تن کھینا بھئے کیس دُدھ وانی
رودھا کٹھ سب نہیں اترے اب کیا کر پیے پرانی
رام رائے ہو پیے بید بنواری،
اپنے سنت لہو اُباری (18)

پرانی (روح) نوں اس شہد وچ آکھیا گیا کہ رب تعالیٰ نے کس کم لئی پیدا کیتا تے توں کیہڑے کم شروع کردتے توں دنیا نال لوالائی۔ گورو بانی انوسار ہر پرکار دی پرانی روح دی بخشیش ہوسکدی اے۔ سوائے اوہناں جیہناں اس جگ وچ رب تعالیٰ دی بنائی مخلوق نوں کوئی نقصان نہ دتا ہووے۔ بھگت سادھنا جی جنوں دی پیدائش اتے جوتی جوت تے سے دا کوئی

ذکر کتھوں وی نہیں ملدا۔ اوہناں دی بانی سری گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان اے۔ اوہ سنسار دا وڈا دشمن (میں) نوج آکھدے ہن۔ کیوں بے ”میں“ دی گل نہ ہووے تاں کوئی ہو رگل نہیں ہو سکدی۔ انسان دشمنی دی گل میں (Ego) توں شروع ہوندی اے اتے انسان اس وچ اس پرکار ہو جاندا کہ اس نوں رب تعالیٰ داناں بھل جاندا اے۔ بھگت سادھنا جی آپ صاحب اس پکاراں داس کردے ہن۔

بانی سادھنے کی راگ بلاول

اک اوٹکارست گرو پر ساد

میں ناہی کچھ ہوں نہیں کچھ آہ نہ مورا

آ وسر لچا راکھ لہو سادھنا جن تورا (19)

بھائی کا بن سنگھ نا بھہ ہوراں بھگت جی بارے آکھیا کہ بھگت جی سندھ توں پنجاب ول آئے تے سرھند کولو (پنجاب) وچ براجمان رہے اتے اتما سمے پنجاب دی دھرتی وچ سما گئے۔ بھگتی لہر دے اخیر لے بھگت بنی جی آپ جیہاں دی رچناوی گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان ہن۔ اوہناں رب تعالیٰ دے نام سمرن توں علاوہ ربی جوت رب تعالیٰ دی مخلوق دی ہوا اوہناں دے اورشاں وچ شامل سی۔ اوہناں دے فرماناں وچ اوہ انسان نہیں ہو سکدا جیہڑا رب تعالیٰ داناں اتے عام لوکاں دی سیوا نہ کرے۔ آپ جیہاں دا فرمان اے کہ:

جن آتم تت نہ چینیا

سبھ فوکٹ دھرم اینیاں

کہو بنی گورکھ دھیاوئے

بن شگور باٹ نہ پائے (20)

بھگتی لہر 12 صدی توں 16 صدی تک اپنا اُپدیش عام لوکاں نوں دیندی رہی تے اوس وچ اوہناں دی مخلوق نوں رب دی سمرن دے نال نال اک دو جے دے پرکار دی سیوا دا آکھیا اے کہ اوہ سیوا دینا دے کسے لوبھ، لالچ، حرص، ہوس توں بناں کیوں اوس پر بھو پر ماتا جد ساڈے وچ پرکار دی سیوا سمرن آئے گا تاں بھگت ایس نوں بھگت ای آکھدے ہن۔ بھگتی لہر ہندوستانی رتھل وچ وڈی اصلاحی تحریک بن کے دس دی اے۔ بھو ایس اوہ کسے تھان نوں اپنا کیندر نہ بنا سکے اتے نہ ای اوہناں آون والیاں نسلاں لئی کوئی اپنا شبد روپی لکھتی روپ وچ اُپدیش کیتا۔ سارا کچھ گورو صاحبان (گورو نانک صاحب اتے گورو ارجن صاحب جی) ہوراں وکھو وکھ تھواں توں اکٹھا کر کے نہ صرف پنجابی زبان تے ادب نوں امر کیتا سگوں اوہناں

پنجاب وچ اوس اُپڈیشن نوں لکھتی سار تا وچ دے کے آون والے ویلے وچ پنجابیاں نوں اپنے پیراں تے کھڑا کیتا۔

حوالے

- 1 مبارک علی، ڈاکٹر، تاریخ اور مذہبی تحریکیں، فلشن ہاؤس لاہور، 1998ء، ص 66۔
- 2 علی عباس جلاپوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1977ء، ص 98-99
- 3 سبط حسن، پاکستان میں تہذیب کا ارتقاء دانیال، کراچی، 1989ء، ص 223۔
- 4 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 918
- 5 محمد مسعود خالد، بابا فرید مسعود گنج شکر کا فلسفہ انسانیت۔ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور: 1996ء، ص 63
- 6 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 1378
- 7 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 526
- 8 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 525
- 9 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 1164
- 10 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 1195
- 11 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 1349
- 12 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 346
- 13 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 695
- 14 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 487
- 15 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 695
- 16 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 1253
- 17 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 1253
- 18 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 659
- 19 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 858
- 20 سری گورو گرنتھ صاحب، انگ، 1351

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شماره 10

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

پنجابی ثقافت دا نمائندہ ہیر و سلطان راہی

Abstract:

Muhammad sultan Khan, known as sultan Rahi, was a Pakistani Actor, Producer and Screen Writer. In this article the research has described the biography and rich worked of Pakistani Film Star Sultan Rahi. One of his most important works is his excellent effort about Punjabi Films and Culture of Punjab. Sultan Rahi was a great Pakistani Punjabi Film Star. He was born in 1938 in India to an Arain Tribe during the British, Raj. During a career spanning 40 years, he acted in some 703 Punjabi Films and 100 Urdu films, winning around 160 awards. He played an active role in disseminating Punjabi culture through medium of Punjabi Film Industry. On January 9, 1996 he was shot and killed on the Main Highway in Pakistan known as Grand Trunk Road, near

Samnabad Chungi close to Gujranwala. He remained the most popular Punjabi Film hero during 1970s and 1980s. He was representor of Punjabi Culture.

پنجاب پنجاں دریاواں دی زرخیز دھرتی۔ ایس انملی مٹی نے کئی سپتر جمے جہناں ساری دنیا وچ اپنی دکھ شان تے پچھان بنائی۔ ایہناں گھبرواں وچوں اک گھبرو سلطان راہی اے۔ ایسا فنکار جیہڑا فن دی راہ تے ٹردیاں شہید ہو گیا۔ سلطان راہی دا اصل ناں سلطان خاں سی۔ گھروچ وی ایسے ناں نال پکارے جان دے سن۔ سلطان راہی 1938ء وچ پوٹھوہار دے اک پنڈ جسے سید قاسم محمود مطابق:

”سلطان راہی 1934ء میں راولپنڈی میں ایک نچلے متوسط گھرانے میں

پیدا ہوئے۔“ (1)

فیر ایہناں دے ماپے پوٹھوہار توں پنڈی صدر دے علاقے آن و سے۔ پنجاں سالان دی عمر وچ سلطان راہی نوں پرائمری سکول داخل کرایا گیا۔ بال پنے وچ ای سلطان راہی ڈھیر شرارتی سن۔ نال ای سکول وچ ہاکی، کرکٹ کھیڈاں وچ وی حصہ لیندے سن۔ ایہناں دے پیو صوبہ بیدار میجر سن۔ تنخواہ گھٹ ہون پاروں بچپن تقریباً غربت وچ ای لنگھیا۔ پیو دی خواہش سی کہ سلطان راہی ایئر فورس بھرتی ہووے۔ ایہناں دے دوہور بھراتے اک بھین سی۔ اک بھرا ایہناں دے جنم توں پہلاں ای مر گیا جد کہ دو جادوؤں سلطان راہی چار سال دے سن تے فوت ہو گیا۔ کچھ چرگروں بھین دی رب نوں پیاری ہو گئی۔ سلطان راہی نے ست ورہیاں دی عمر وچ قاری عبدالستار کولوں قرآن پڑھ لیا۔ ایہناں دے گھر دا ماحول ڈھیر مذہبی سی۔ سلطان راہی دے بقول:

”میں نماز شوق کے طور پر نہیں بلکہ عبادت سمجھ کر پڑھتا تھا اور پانچوں وقت

باقاعدگی کے ساتھ میرا دل اور میرا ضمیر مطمئن ہے کہ میں نے سکول کے زمانہ

میں ہی قرآن شریف تفسیر کے ساتھ پڑھ لیا تھا۔“ (2)

سلطان راہی نے کئی حج وی کیے۔ سلطان راہی دے گھر پوٹھوہاری بولی جاندی سی۔ ایس دے باوجود اوہ اُردو،

پنجابی، پشتو ویروانی نال بولدے سن۔ سلطان راہی دے پوایہناں دے ایکٹرن دے سخت خلاف سن۔ ایس دے باوجود سلطان راہی اپنے شوق پاروں لاہور آئے۔ مڈھ وچ ایہناں نوں بڑیاں اوکڑاں داسامنا کرنا پیا۔ فاقے کٹنے پئے۔ کنا چر ایکٹرن دے چاء وچ راہی نوں لاہور ملکہ سٹوڈیو، الحمرا آرٹس کونسل، رائل پارک دے دفتر دے دھکے کھانے پئے پر قسمت دی دیوی مہربان نہ ہوئی۔ اک دیہاڑے شاہ نور سٹوڈیو وچ اک فلم لئی بطور فائٹر سلطان راہی نوں موقع ملیا۔ الحمرا آرٹس کونسل وچ سلطان راہی نے پہلی وار پہلا سٹیج ڈرامہ ”شبم روتی رہی“ کیتا۔ ایس ڈرامے مگروں راہی نوں سٹیج ڈرامے ملدے رہے جس پاروں اوہناں دا خرچہ چلدا رہیا۔

”فلم انڈسٹری میں آنے سے پہلے اور آنے کے بعد انہوں نے بہت کشت

اٹھائے“ (3)

ازدواجی حیاتی دے حوالے نال پہلی بیوی نال نہ بنن پاروں طلاق ہوگئی۔ دوجی بیوی نعیم سلطان نے اوہناں دا ڈھیر سا تھ دتا۔ سلطان راہی دے تن پتر حیدر سلطان، طارق سلطان تے باہر سلطان جد کہ دو دھیاں صائمہ سلطان تے شمینہ سلطان نیں۔ سلطان راہی دے فلمی کیریئر دا مڈھ بطور ایکسٹرا ایکٹر 1956ء وچ فلم ”باغی“ توں رکھیا گیا۔ اقبال راہی موجب:

”وہ جنگجو ہیر و سدھیر کی مشہور فلم ”باغی“ دراصل راہی کی پہلی فلم تھی جس میں وہ

ایکسٹرا اداکار کی حیثیت سے دیکھا گیا۔“ (4)

اوس ویلے فلم انڈسٹری وچ سنتوش کمار، درپن، لالہ سدھیر، مظہر شاہ، الیاس کاشمیری، علاؤ الدین، اسلم پرویز، اکمل، حبیب، فضل حق، مسرت نذیر، صبیحہ خانم دیاں دھماں سن۔ اوس ویلے راہی دا بطور فائٹر انڈسٹری وچ پیر رکھنا کوئی وڈی گل نہیں سی۔ ایس ورہے دوجی فلم ”وحشی“ بنی جس دے ڈائریکٹر منور حسین قاسم سن تے ایس ورہے دی تیجی فلم ”حاتم“ سی جہناں وچ سلطان راہی نے بطور ایکسٹرا ایکٹری کم کیتا ایہہ تے فلماں اُردو سن۔ 1957ء وچ سلطان راہی نے پہلی پنجابی فلم ”یکے والی“ وچ کم کیتا۔ ایس دے ہدایتکار ایم جے رانان سن۔ زخمی کانپوری مطابق:

”اس فلم کی خاص بات یہ تھی کہ لاہور میں کئی دن تک ہجوم کو کنٹرول کرنے کے

لیے پولیس کو بلانا پڑا تھا“ (5)

ایسے طرحاں سلطان راہی نے بطور ایکسٹرا کردار پلکاں (پنجابی فلم)، مراد (اردو فلم)، سردار (اردو فلم)، زلفاں

(پنجابی فلم)، زہر عشق (اردو فلم)، رخسانہ (اردو فلم)، دربار (اردو فلم)، ممتاز (اردو فلم)، پہلا قدم (اردو فلم)، آخری داؤ (اردو فلم)، آدی (اردو فلم)، جگا (پنجابی فلم)، یاریلی (پنجابی فلم)، 16 آنے (اردو فلم)، سہارا (اردو فلم)، بودی شاہ (پنجابی فلم)، راز (اردو فلم)، ناگن (اردو فلم)، لاکار (اردو فلم)، شیرا (پنجابی فلم)، ہمت (اردو فلم)، یہ دنیا (اردو فلم)، وطن (اردو فلم)، بھابھی (اردو فلم)، ایاز (اردو فلم)، خیبر میل (اردو فلم)، دل نادان (اردو فلم)، ڈاکو کی لڑکی (اردو فلم)، سہیلی (اردو فلم)، فرشتہ (اردو فلم)، باہو (اردو فلم)، اولاد (اردو فلم)، ہیر سیال (پنجابی فلم)، امام دین گوبایہ (پنجابی فلم)، انسانیت (اردو فلم) دیا اور طوفان (اردو فلم) وچ کم کیتا۔ سلطان راہی نے 14 ورھے تک چھوٹے موٹے کردار ادا کیتے۔ 1970ء وچ بطور ہیر و پہلی فلم ”چاچا جی“ کیتی جس نال کامیابی دیاں راہاں کھلنیاں شروع ہو گئیاں۔ زاہد عکاسی دے مطابق:

ہدایت کار اقبال کاشمیری نے فلم ”بابل“ میں مرکزی کردار دیا جو بڑی کامیاب رہی اور سلطان راہی ادا کار کے طور پر سامنے آئے۔ کامیابیوں اور کامرائیوں کے دروازے ان پر کھل گئے۔“ (6)

انج ہدایتکار تے فلم ساز سلطان راہی دے چھپے نسن لگے۔ ایس مگروں 1972ء وچ فلم ”بشیرا“ دی کامیابی نے سارے پاسے دھما پادتیاں ایس فلم وچ بطور ہیر و سلطان راہی نے کم کیتا۔

”فلم ’بشیرا‘ اسلم ڈار دی فلم سی جس وچ اوس نے سلطان راہی نوں بطور ہیر و سکرین تے پیش کیتا۔ ایس فلم نے ڈائمنڈ جو بی منائی۔ ایس فلم دی کامیابی مگروں سلطان راہی دی قسمت داستارا اتانہہ ای چڑھدا گیا۔“ (7)

ایسے عشرے فلم ”وحشی جٹ“ ناصر ادیب نے احمد ندیم قاسمی دے افسانے ”گنڈاسہ“ توں ماخوذ لکھی۔ پہلی وار پردہ سکرین تے ایس قسم دا رول پیش کرن وجہوں لوکائی نے سلطان راہی دے گیٹ اپ نوں بے حد سراہیا۔

فلم دی کامیابی مگروں 1977ء وچ فلم ”مولا جٹ“ بنی جس دے ہدایتکار یونس ملک تے مصنف ناصر ادیب سن۔ ایس فلم دی نویکلی تے دلچسپ کہانی پاروں سلطان راہی سارے پنجابیاں داراجہ بن گیا۔ کردار نوں ڈھیر سلاہیا گیا۔ فلم نے ریکارڈ بزنس کیتا۔ یاسین گوریج مطابق:

”مولا جٹ (پنجابی) پہلی فلم تھی جو لاہور میں مسلسل ڈھائی سال چلتی رہی۔“ (8)

فلم وچ ولن دا کردار مصطفیٰ قریشی نے ادا کیتا۔ اقبال راہی مطابق:

”مولا جٹ کا کردار سلطان راہی نے جبکہ نوری نت کے مضبوط رول میں مصطفیٰ

قریشی نے ہنگامہ برپا کر دیا تھا۔ یوں ”مولا جٹ“ نے فلموں کی تاریخ میں ایک

نیا موڈ متعارف کرایا۔“ (9)

مصطفیٰ قریشی تے سلطان راہی دی جوڑی نے ہر پاسے دھما پادیتیاں۔ ایہناں دوہاں پنجاب دے سورمیاں

پنجابی فلماں دے ودھاتے کھلا روج ڈھیر حصہ پایا۔ ایہناں دونواں 25 ورہے تک نال کم کیتا۔ ایہناں دی جوت 1996ء

تک رہی۔ ارشد کھوکھر لکھدے نیں:

”سلطان راہی اور مصطفیٰ قریشی کی جوڑی نے فلم انڈسٹری میں ہیرو اور ولن کی

حیثیت اور اپنی اداکاری سے وہ تاریخ رقم کی جسے سنہری حروف میں

لکھا جاسکتا ہے۔“ (10)

ایہناں دوواں پنجابی فلماں دے جیہڑے ریکارڈ قائم کیتے، اوہ اج تائیں کوئی مائی دالال نہیں توڑ سکیا۔

1970ء تے 80 دے دہاکے پنجابی فلماں دا سب توں مقبول ہیرو سلطان راہی ای سی۔

“He remained the most popular punjabi filmi hero

during the 1970s and 1980s.” (11)

سلطان راہی پنجابی فلماں دا سلطان حیاتی دی جنگ آخر کار ہار گیا۔ اخیر اوہ سلطان راہی جیہڑا بہادر تے جنگجو

نالوں طاقتور دسدا۔ کسے قاتل دے ہتھے چڑھ گیا۔ 9 جنوری 1996ء وچ پنجاب دے ایس سورمے نوں گوجرانوالہ بائی پاس

کول قتل کردتا گیا۔ پنجاب دے ایس آنکھی دی موت نہ صرف اک اداکار دی سگوں پوری پنجابی فلم انڈسٹری دی موت سی۔

اج تائیں دوبارہ پنجابی فلم انڈسٹری اوہ عروج مقام نہیں حاصل کرسکی۔ جتھے اوس ماں دے پت نے پنجاب، پنجابی زبان،

پنجابی ثقافت تے پنجابی فلم نوں اپڑا دتاسی۔ نفیس اللہ آبادی مطابق:

”سلطان راہی کے قتل کے بعد پنجابی فلموں کو زوال آ گیا۔“ (12)

سلطان راہی دی پنجابی فلماں لئی کارکردگی نوں ویکھدیاں ایہناں ٹائٹلاں نوں انج سلاہیا گیا۔ اوہناں دے ملٹی ٹیلنٹ

نوں ویکھدیاں اوہناں داموازنہ دنیا دے منے پر منے فنکاراں نال کر کے All in One Character آکھیا گیا جیویں:

“He was a Pakistani version of "Bruce Lee",
"Chuck Narris", "Sylvester Stallene" and "James
Bond" all rolled into one with a Punjabi
touch.” (13)

سلطان راہی دی مادری زبان بھاریں پشتو سی پر جس انداز تے روانی نال اوہ پنجابی بولدے سن، کوئی سوچ وی نہیں
سکدا کہ اوہ پٹھان سن۔ اوہناں دے مکالمے آج تائیں لوکاں دی زبان تے نہیں تے دلاں نوں ٹبندے نیں:

مولے نوں مولانہ مارے تے مولاکدی نہیں مر سکدا (14)

پنجاب دے ایس سورمے نے ہر کردار نبھایا تے خوب نبھایا پر ہر کھالیں گل دا اے کہ اوس نوں گنڈاسہ، خون خرابے
دے چکرتوں باہرنہ کڈھیا گیا۔ جس دا اظہار اوہناں نے اپنی حیاتی وچ وی کیتا:

”تھک ہار کر راہی نے کہا تھا کہ میں نے پروڈیوسروں کے آگے ہتھیار ڈال
دیئے ہیں اور ایک کٹھ پتلی کی طرح وہ جو کہتے ہیں، کرتا ہوں۔ جب سے میں نے
فلموں میں کام شروع کیا ہے۔ فلم کی کہانیوں کا رخ بدل گیا۔ پہلے کہانی ایکٹر کو
جنم دیتی تھی۔ اب سلطان راہی کہانی کو جنم دیتا ہے۔ سلطان راہی ایکٹر تھا
فلمسازوں نے اسے برسوں قبل قتل کر دیا تھا۔ پھر میری پہچان گنڈاسہ اور
کلاشنکوف ہی بن گئے۔“ (15)

سلطان راہی نے 703 پنجابی تے 100 اردو فلماں وچ کم کیتا تے لگ بھگ 160 ایوارڈ حاصل کیتے۔

اوہناں دی حیاتی دی آخری فلم تھی بادشاہ (1996ء) سی۔ ایس فلم دے ہدایت کار مسعود بٹ جد کہ پروڈیوسر
چوہدری معراج دین تے مصنف ناصر ادیب سن۔ ایہہ فلم سلطان راہی دے مرن مگروں 21 فروری 1996ء نوں ریلیز
ہوئی۔ ایس فلم نے ڈائمنڈ جوہلی منائی۔ لوکائی اپنے پسندیدہ اداکار پنجاب گھبر و سلطان راہی نوں ایس آخری فلم وچ وی ہمیش
وانگر بے حد پسند کیتا۔ سلطان راہی دی شکل شہسی پنجابی ایکشن فلماں دے عین مطابق سی۔ اوہناں دا قد کاٹھ وی پنجابی فلماں

ورگا لگدا اے۔ سلطان راہی نے اپنے رہت بہت، خدوخال، کرتا لچا، ڈانگ، گنڈاسہ راہیں پنجاب دی ثقافت نوں ساری دنیا وچ اُچاریا۔ اوہناں دیاں پنجابی فلماں دے سپرہٹ ہون کارن اردو فلماں دا گراف ڈگن لگا سی۔ سلطان راہی پنجاب واسیاں دا سچا ساتھی سی۔ اصل وچ پنجابی فلماں وچ سلطان راہی دا کردار اک حقیقی کردار بن گیا۔ ایہہ کردار مظلوماں دی اواز سی۔ پٹھلا غریب مزدور طبقہ سلطان نوں اپنے جذبات دے اظہار سمجھدے سن۔ سلطان راہی عظیم انسان، وڈا فنکار، مخلص آدمی سن جس نوں کسے دی نظر کھا گئی۔ پنجابی فلم انڈسٹری دی شہرت وچ راہی دا کردار سلاہن جوگ اے:

“He established himself as one of the leading and most successful actor of Pakistani and Punjabi Cinema, and received a reputation as Pakistan's "Clint Eastwood"” (17)

مکدی گل ایہہ کہ سلطان راہی پنجاب دی ثقافت تے پنجابی فلماں دا نمائندہ کردار سی جس ہر طور پنجاب دی سیوا کیتی پنجابی ثقافت پنجابی فلم انڈسٹری نوں ترقی دی ٹیسی تے اڑا دتا۔ اقبال راہی مطابق:

”کس کس فلم کا ذکر کیا جائے۔ ہر فلم سلطان راہی کی سپرہٹ تھی۔“ (18)

اوہناں دی اچانک موت نال پنجابی فلمی صنعت نوں زوال آ گیا۔ کئی فلماں دھریاں دیاں دھریاں رہ گئیاں۔ سلطان راہی نے ثابت کر کے دکھایا کہ اوہ پنجاب دی دھرتی دا واحد فنکار اے ایس دا کوئی ثانی نہ ہو سکیا۔ اوہ زندہ جاوید کردار اے۔ ایس دا خلاج تائیں پورا نہیں ہو سکیا۔ جس دا اظہار وکھو وکھو اداکاراں نے آپو اپنے ڈھنگ نال کیتا جیویں فلم ایکٹر وحید ڈار، سلطان راہی بارے آکھدے نیں کہ سلطان راہی اچھا ایکٹر سی کہ اوہنے جنیاں فلماں وچ اداکاری کیتی شاید ای دنیا وچ کسے اداکار نے کیتی ہووے۔ ہدایت کار الطاف حسین نے آکھیا کہ سلطان راہی اُتے رب دی کوئی خاص مہر سی۔ اوس نے دنیا وچ کوئی اجیہی نیکی ضرور کیتی جدا صلہ مرن ویلے تک ملدا رہیا۔ فلم رائٹر بشیر نیاز مرحوم سلطان راہی بارے آکھدے سن کہ سلطان راہی 80 فیصد عوام دا ترجمان سی تاں ای لوک اوس نوں ویکھن لئی جھلے تے پاگل ہو جاندا۔ طارق شاہ آکھدے نیں کہ پاکستانی پنجابی فلم انڈسٹری دا 80 فیصد دار و مدار سلطان راہی تے ای سی۔ پاکستانی فلم سٹار جاوید شیخ نے سلطان راہی نوں قوم دا عظیم پتر آکھیا جہناں دے جہن نال قوماں داناں ہمیش زندہ رہندا اے جیہڑے اپنے وطن، دھرتی لئی فن راہیں اپنیاں

خدمتوں سرانجام دیندے نہیں۔ اوہناں وچوں اک ناں مرحوم سلطان راہی دا اے۔

حوالے

- 1- سید قاسم محمود، انسائیکلو پیڈیا پاکستانیکا، کراچی: شاہکار بک فاؤنڈیشن، 1998ء، ص 560
- 2- زاہد عکاسی، سلطان راہی پاکستانی فلموں کا سلطان، لاہور: جمہوری پبلیکیشنز، ص 31
- 3- گنڈا سے نے ڈرائنگ روم کامیڈین کو سلطان راہی بنا دیا / www.urdunews.com
- 4- اقبال راہی، برصغیر پاک و ہند کی فلمی تاریخ، کراچی: سنگم پبلی کیشنز، 2013ء، ص 147
- 5- زنجی کانپوری، یادگار فلمیں، کراچی، سٹی بک پوائنٹ، 2012ء، ص 205
- 6- سلطان راہی، پاکستانی فلموں کا سلطان، ص 71
- 7- برصغیر پاک و ہند کی فلمی تاریخ، ص 147
- 8- یاسین گوریجہ، پاکستان میلنیم فلم ڈائریکٹری، لاہور، یسین گوریجہ پبلی کیشنز، 2003ء، ص 267
- 9- اقبال راہی، مصطفیٰ قریشی، حیدرآباد: سنگم پبلی کیشنز، 2013ء، ص 36
- 10- مصطفیٰ قریشی، ص 86
- 11- <http://www.samatv>2019/01>
- 12- مصطفیٰ قریشی، ص 95
- 13- Sultan Rahi - imdb> Biography
- 14- سلطان راہی، پاکستانی فلموں کا سلطان، ص 65
- 15- اوہی، ص 68
- 16- en.wikipedia.org/Sultanrahi
- 17- en.wikipedia.org/Sultanrahi
- 18- برصغیر پاک و ہند کی فلمی تاریخ، ص 147

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 10

☆ ڈاکٹر مریم سرفراز

اشفاق احمد۔ پنجابی ادب دامان

Abstract:

"In this article there is a complete life history of a writer, Scholar, Philosopher and poet Ashfaq Ahmed. It is described his real name, his family back ground, education as well as different jobs, his love passion and devotion for books and Punjabi language."

قدرت و لولوں ہر دور و رچ استاد تے سوجھوان عطا ہوندے رہے۔ ایہہ قدرت دا عام بندیاں لئی انعام تے انتظام اے۔ انعام پاروں استاد تے سوجھوان لوکائی دی سوچ وچ آہنگ پیدا کر کے آسانیاں اُسا دے رہے۔ انتظام لیس واسطے کہ قدرتی شعور دا سلسلہ چلدا رہوے، ودھدا تے پھلدا رہوے۔ اچھا عظیم استاد تے سوجھوان قدرت نے اشفاق احمد دے روپ وچ قوم نوں عطا کیتا جیہڑے اپنی ساری حیاتی لوکائی وچ شعور پیدا کر دے رہے۔

پنجابی تے اردو زبانوں دا ادبی گھیر اشفاق احمد و رگیاں اُچیاں تے سچیاں ہستیاں دیاں علمی ادبی خدمتاں پاروں ہریا بھریا تے روشن اے۔ اوہ ایسے سوجھواناں وچ نہیں جہناں اتے ادب تے فن نوں مان اے۔ اوہناں دے قلم توں کھلے موقی پنجابی تے اردو ادب دا انملا سرمایہ نہیں۔ پنجابی تے اردو ادب دی تاریخ اوہناں دے ذکر بناں نامکمل اے۔ اشفاق احمد

عہد ساز قلم کار، اُچے سچے لکھاری، نویکلے افسانہ نگار، بے مثال ڈرامہ نگار، پنجابی شاعر، ممتاز براڈ کاسٹر، روشن خیال فلسفی، لوکائی داد کھ رکھن والے دانشور، باعمل عالم تے اُچی نظر والے صوفی سن۔ اوہ ذات دے پٹھان سن۔ اوہناں دا تعلق مہند قبیلے نال سی۔ بھارت دے شہر فیروز پور توں پنجاب میل دور مکسٹر قصبہ دے نیں۔ ایس علاقے نوں مالوے دا علاقہ وی آکھیا جاندا اے۔ اشفاق احمد ۲۲ اگست ۱۹۲۵ء نوں جمے۔ اے حمید ہوراں ”اشفاق احمد (شخصیت و فن)“ وچ اوہناں دے جنم بارے لکھیا اے:

”اشفاق احمد مالوے کے اسی علاقے مکسٹر میں ۲۲ اگست ۱۹۲۵ء کو پیدا ہوا۔

دستاویزات میں اشفاق احمد کی تاریخ پیدائش ۲۲ اگست ۱۹۲۷ء درج ہے جو

درست نہیں ہے۔“ (1)

مکسٹر دا علاقہ سکھاں دا متبرک مقام وی اے۔ اتھے ۹۲ فیصد سکھاں دی آبادی سی۔ اک بہت وڈا گردوارہ وی سی۔ مکسٹر دریائے ستلج توں ۳۳ میل دور سی۔ سارا خشک قسم دا علاقہ سی۔ مکسٹر دے قصبے وچ ہجراہ واری پتی محلہ سی۔ محلے وچ اشفاق احمد ہوراں دا گھر سی۔ جہدے بارے اوہ دسدے نیں:

”مکسٹر کے قصبے میں ہجراہ واری پتی محلہ تھا۔ اس محلے میں ہمارا ایک حویلی نما

مکان تھا۔ ایک منزلہ گھر کے پھانک کے سامنے گلی کراس کریں تو ایک واڑہ تھا

جس میں گھوڑے، بھینسیں وغیرہ بندھی ہوتی تھیں۔“ (2)

اشفاق احمد کھاندے پیندے گھر جنم لیا۔ اوہناں دے پیو داناں بابا جی محمد خاں سی جیہڑے قابل تے محنتی ڈنگر ڈاکٹر سن۔ اوہ جابر پٹھان سن جہناں دی مرضی دے خلاف گھر وچ پیتے وی نہیں بل سکد اسی۔ اشفاق ہوراں دے گھر دا ماحول روایتی پٹھان طبقے دا عکاس سی، ایس دے باوجود اوہناں دی شخصیت اتے پٹھانیت دا عنصر بہت گھٹ سی۔ اشفاق احمد دی ماں داناں بی بی سردار بیگم سی جیہڑی سوتنی، عاجز تے وڈیاں دی عزت کرن پاروں مشہور سن۔ اوہناں دے گھر نوں پچیاں نے جنم لتا جہناں بارے با نو قدسیہ لکھیا:

”عجب سی بات ہے کہ یہ سب بچے سب کے سب دو دو سال کے وقفے کے

بعد ۲۰ مئی کو پیدا ہوئے۔ صرف اشفاق صاحب ۲۲ اگست ۱۹۲۵ء میں اس

دنیا میں تشریف لائے۔“ (3)

اشفاق احمد نے اپنی ابتدائی تعلیم قصبہ ملتانسرتوں ای حاصل کیتی تے اک سکول توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ دسویں دا امتحان پاس کرن توں بعد اشفاق احمد فیروز پور چلے گئے۔ فیروز پور وچ رام سکھ داس کالج وچ پڑن لگے۔ فیرواہناں بی اے دا امتحان فیروز پور دے ای آر ایس ڈی کالج توں پاس کیتا۔ پاکستان بنن مگروں اوہ اپنے خاندان نال پاکستان آ گئے۔ لاہور والٹن دے علاقے وچ مہاجرین دا بڑا وڈا کیمپ سی۔ مہاجرین نوں وقتی طور تے اتھے رکھیا جاندا سی۔ اشفاق احمد ایس کیمپ وچ رجسٹر اتے مہاجراں دے ناں درج کردے۔ فیروہ ملتان چلے گئے تے ملتان دے مہاجر کیمپ وچ وی کجھ چر کم کردے رہے۔ فیروہ لاہور واپس آئے۔ ایس سے اوہناں نوں مزنگ روڈ تے مکان الاٹ ہو گیا۔

اشفاق ہوراں نوں مصوری نال وی دلچسپی سی، اوہ پڑھ دے وی سن تے تصویراں وی بناندے سن۔ اوہناں نوں تجربیدی آرٹ نال دلچسپی سی۔ اوہناں ممتاز مفتی دے افسانوی مجموعے ”اسارا نیں“ دا سرورق بنایا جیہڑا تجربیدی آرٹ دا عجیب وغریب نمونہ سی۔ پاکستان بنن مگروں اشفاق احمد تے اوہناں دے گھر والے لاہور دے علاقے مزنگ وچ آئے تاں اوہناں دے مایاں دی مالی حالت چنگی نہیں سن۔ ایس لئی اشفاق ہوریں روزگار دے دفتر گئے پر اوہناں نوں بی اے پاس ہون دے باوجود وی نوکری نڈل سکی۔ کیوں جے نوکری کرن لئی میٹرک ہونا لازم سی۔ اگلے دیہاڑے اوہناں نے میٹرک دی سند دکھا کے ریلوے وچ ملازمت حاصل کیتی جتھے اوہ صرف اک دن ای گزار سکے۔ بعدوں والٹن وچ مہاجراں دے کیمپ نوکر ہو گئے۔ والٹن وچ اشفاق احمد دی ملاقات ممتاز مفتی نال ہوئی۔ روزملن پاروں اوہناں نوں اشفاق صاحب نوں جانن دا موقع ملیا۔ اوہ اشفاق احمد دی شخصیت، اوہناں دی ذہانت تے قابلیت توں ڈھیر متاثر ہوئے۔ اوہناں اشفاق احمد دی قابلیت دا اندازہ ہو چکیا سی۔ ایس لئی اوہناں اشفاق احمد نوں آزاد کشمیر ریڈیو دے ”تراڑ کھیل“ لئی کم دا آکھیا۔ شفقت تنویر مرزا لکھدے نیں:

"Mumtaz Mufti, who was much impressed with Ishfaue's knowledge and potential, asked him to work with him on Azad Kashmir Radio, Tarakhel. It was a mobile unit and required people who could produce programmes at a minutes notice. Ishfaque was considered suitable for the job. Their experience of his at refugee camp provided ample food for the stories written by him later in life."(4)

”تراڑھیل، لئی ٹرک وچ ریڈیو سٹیشن قائم کیتا گیا تاں جے ہندوستان توں ہون والے پروپیگنڈہ پروگراماں دا جواب فوراً دتا جاسکے۔ اشفاق احمد دے ذمے ”ہم آگئے“ داسکرپٹ لکھنا سی۔ اوہ آل انڈیا ریڈیو پروگرام سُن دے نال نال حاضر جوابی نال سارے اعتراضاں دا جواب دیندے، جدوں بھارتی پروگرام بند ہوندا تے تراڑتوں اعلان ہوندا ”ہم آگئے“۔ لاہورتوں اشفاق ہوراں ادبی حیاتی داندھ نہیا۔ لاہورتوں اردو وچ ایم اے کیتا۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”۱۹۵۰ء وچ گورنمنٹ کالج لاہورتوں ایم اے کیتا۔“ (5)

ایم اے دے دوران اوہناں دی کتاب ”ایک محبت سو افسانے“ چھپی پر اوہناں اپنی ذہانت تے علمی قابلیت دا رعب کدی اپنے ہم جماعتاں تے نہیں جمایا۔ طالب علمی دے زمانے وچ اوہناں دی ذاتی لائبریری سی۔ اوہناں نوں ادبی نال نال ملن تے اوہناں نال بیٹھ کے گلاں باتاں کرن دا شوق سی۔ کافی ہاؤس وی ہر روز جاندے۔ کالج توں کتب جدید جانا اوہناں دا معمول سی۔ سوجھواناں نال اوہناں دا میل ملاپ عام سی۔ اوہناں اپنیاں ڈھیر ساریاں رجھاں دا علم جماعت وچ کسے نوں نہ ہون دتا۔ اوہ کتاباں نال ڈھیر محبت کردے سن۔ گورنمنٹ کالج توں ایم اے اردو کرن توں بعد ۱۹۵۱ء توں ۱۹۵۲ء

تیکر دیال سنگھ کالج لاہور وچ بطور اردو لیکچرار پڑھان لگے۔ دو ورھیاں تیک پڑھان دے رہے، فیر اٹلی چلے گئے تے روم یونیورسٹی وچ اردو پڑھان لگ پئے۔ واپس پرتن مگروں اشفاق احمد نے اک ادبی مجلہ ”داستان گو“ دے ناں نال جاری کیتا جنہوں اردو زبان وچ چھپن والے مڈھلے رسالیاں وچ شامل کیتا جاندا اے۔ ایہہ رسالہ اشفاق احمد تے بانو قدسیہ نے رل کے کڈھیا۔ ایہہ اسائز پکٹ سائز سی۔ رسالے وچ ادب توں اڈ سائنسی معلومات، آسپی، نفسیات تے مزاحیہ ہر قسم دا مواد چھپدا سی۔ ایہہ دے وچ فیچر نما مضمون ”حیرت کدہ“ دے عنوان پٹھ ہر مہینے چھپدا۔ جہدے وچ سچے آسپی واقعے بیان کیتے جان دے۔ رسالے دی مدت بارے ڈاکٹر وحید قریشی لکھدے نیں:

”تین سال تک اپنے ادارے میں رسالہ ”داستان گو“ شائع کرتے

رہے۔“ (6)

اشفاق احمد نے ”داستان گو“ دے معیار نوں چنگا، انوکھاتے وکھرا بنان لئی لگن تے محنت کیتی، جنی محنت اوہناں افسانے لئی، ریڈیو تے ٹیلی ویژن دے ڈرامے لکھن لئی کیتی سی۔ اشفاق احمد دو ورھیاں تیکر ہفت روزہ ”لیل و نہار“ دے ایڈیٹر وی رہے یعنی ۱۹۶۳ء توں ۱۹۶۴ء تیکر ”لیل و نہار“ لئی اپنیاں خدمتاں سرانجام دتیاں۔ اوہ رسالہ ”داستان گو“ دے ایڈیٹر رہ چکے سن۔ اوہناں دے تجربے دا اثر لیل و نہار اتے وی ہويا۔ ایہو وجہ سی کہ ”لیل و نہار“ اک دلچسپ تے درمیانے درجے دا تفریحی رسالہ بن گیا۔ ۱۹۶۷ء وچ اشفاق احمد مرکزی اردو بورڈ دے ڈائریکٹر بن گئے جہداناں بعد وچ اردو سائنس بورڈ رکھ دتا گیا۔ ڈاکٹر احمد حسین قریشی لکھدے نیں:

”جون ۱۹۶۷ء میں مرکزی اردو بورڈ (لاہور) کے ڈائریکٹر مقرر ہوئے بعد

ازاں اردو سائنس بورڈ کے ڈائریکٹر کے عہدے سے ریٹائر ہوئے۔“ (7)

اردو سائنس بورڈ دے ڈائریکٹر جنرل ہون دی حیثیت نال اوہناں بہت ساریاں خدمتاں سرانجام دتیاں۔

ڈاکٹر شہباز ملک اپنے مضمون ”ناہلی دے تھلے، کھٹیا وٹیا“ وچ لکھدے نیں:

”اوہناں مرکزی اردو بورڈ تے سائنس بورڈ دے ڈائریکٹر ہون دی حیثیت
 وچ پنجابی زبان تے ادب بارے جو کم کروائے، اوہ وی پنجاب وچ میل پتھر دا
 درجہ رکھدے نیں۔ ایہناں وچ اردو پنجابی لغت ۱۹۷۴ء (مرتبہ ارشاد پنجابی)
 پنجابی اردو لغت ۱۹۸۹ء مرتبہ تنویر بخاری تے اردو کے خوابیدہ الفاظ ۱۹۷۲ء
 مرتبہ اشفاق احمد ذکر دے قابل نہیں۔“ (8)

اشفاق ہور ان نوں وفاقی وزارت تعلیم دا مشیر وی مقرر کیتا گیا تے اوہ چار سال تیکر ڈائریکٹر آر سی ڈی ریجنل کلچر
 انسٹیٹیوٹ وی رہے۔ اشفاق احمد اورینٹل کالج لاہور وچ قائم ہون والے شعبہ پنجابی دے پہلے استاد سن۔ اوہ بغیر معاوضے
 دے کچھ چر پڑھاندے رہے۔ اردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ درج اے:

”پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج میں ایک سال تک پنجابی کے اعزازی لیکچرر
 رہے۔ آر سی ڈی کے علاقہ ثقافتی انسٹیٹیوٹ میں چار سال تک ڈائریکٹر کی
 حیثیت سے فرائض انجام دیئے۔“ (9)

۱۶ دسمبر ۱۹۵۶ء وچ اشفاق احمد تے بانو قدسیہ دا ویاہ ہويا۔ ایہناں دا ویاہ سدھے ساویں ڈھنگ راہیں رچایا
 گیا۔ اشفاق احمد تے بانو قدسیہ گورنمنٹ کالج لاہور وچ ہم جماعت سن۔ اشفاق ہور ان دا خاندان روایتی سی۔ اوہ ذات
 برادری توں باہر ویاہ دا تصور وی نہیں کر سکدے سن۔ اشفاق احمد دے وڈے بھرا افتخار اوہناں دا ساتھ دتاتے اوہناں دے
 دوستاں نال رل کے بانو قدسیہ دی ماں نال گل کیتی۔ اوہناں دی ماں پڑھی لکھی تے سمجھد ارزانی سن۔ اوہناں تعاون کیتا تے
 دوواں دا ویاہ ہو گیا۔ ویاہ مگروں اشفاق ہور ان دے گھر والے اوہناں توں لالعلق ہو گئے۔ گھر دا چولہا بالن لئی دوواں میاں
 بیوی نے قلم دا سہارا لتا۔ دوویں سکر پٹ لکھ کے گھر دا خرچہ چلاون لگے۔ قصے کہانیاں بنانا تے سنانا اشفاق احمد دا شوق وی سی
 تے روزی کمان دا وسیلہ وی۔ ممتاز مفتی ہور ان دلچسپ انکشاف کیتا اے کہ اشفاق احمد دے گھر وچ حساب کتاب سکر پٹاں
 وچ ہوندا رہیا:

”کراہیہ مکان چار سکرپٹ، باورچی خانے کا خرچ آٹھ سکرپٹ، علاج معالج
ڈیڑھ سکرپٹ، لین دین دو سکرپٹ، آج بھی بانو سے پوچھو یہ صوفہ کتنے میں
خریدا تو وہ کہے گی اچھی طرح یاد نہیں شاید تین سکرپٹ لگے تھے۔“ (10)

اشفاق احمد نال حیاتی کس طرح گزارا سنڈے پلس میگزین دے انٹرویو وچ بانو قدسیہ ایس سوال دا جواب انج

داتا:

"Time spent in happiness and satisfaction
always passes quickly. The time I spent with
Ashfaq Sahib was so wonderful that it passed
without any realisation of its passing
away." (11)

دوواں نے اک دو جے نال کامیاب حیاتی گزارا۔ بانو قدسیہ نے تن پتراں انیق احمد خاں، انیس احمد خاں تے
اشیر احمد خاں نوں جنم دتا۔ اشفاق ہوراں نے اپنی حیاتی وچ بہت سارے مکاں دا سفر کیتا۔ جہناں وچ امریکہ، برطانیہ، فرانس،
سپین، اٹلی، جرمنی، آسٹریلیا، ہالینڈ، لبنان، مصر، ایران، چین، ترکی، سعودیہ، کینیڈا، ناروے تے ڈنمارک شامل نیں۔ اوہناں
کچھ ڈپلومے وی حاصل کیتے۔ اوہناں روم یونیورسٹی نوں ۱۹۵۳ء وچ اطالوی زبان ڈپلومہ کیتا۔ فیر ۱۹۵۳ء وچ گریجویٹ
یونیورسٹی توں فرانسیسی زبان وچ ڈپلومہ لتا۔ نیویارک یونیورسٹی توں ۱۹۶۲ء وچ براڈ کاؤسٹنگ دی خصوصی ٹریننگ لئی تے ۱۹۶۲ء
وچ امریکہ وچ بریڈ لوف (Bread Loaf) رائٹرز گروپ وچ شرکت کیتی۔ اشفاق احمد کئی سرکاری تے غیر سرکاری تنظیمیں
دے ممبر رہے نیں جہناں دے نال نیں:

۱۔ ممبر انسٹیٹیوٹ آف ماڈرن لینگویجز، قائد اعظم یونیورسٹی، لاہور

۲۔ ممبر پاکستان کورس کمیٹی، بورڈ آف انٹرمیڈیٹ اینڈ سیکنڈری ایجوکیشن، لاہور

- ۳۔ ممبر تعلیم بالغاں سوسائٹی، گوجرانوالا ۴۔ ممبر بورڈ آف سٹڈیز (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- ۵۔ ممبر (مرکزی باڈی) اکادمی ادبیات، پاکستان ۶۔ ممبر ترقی اردو بورڈ، کراچی
- ۷۔ ممبر ہجرہ کمیٹی، اسلام آباد، پاکستان ۸۔ مدیر اعلیٰ (اعزازی) ماہنامہ ”دیکھی گھر“، لاہور
- ۹۔ ممبر نیشنل کونسل آف دی آرٹس، اسلام آباد، پاکستان
- ۱۰۔ ممبر (مرکزی کمیٹی برائے پاکستان) برکلی اردو پروگرام برکلی یونیورسٹی، امریکہ
- اشفاق احمد ہوراں نوں ادبی خدمات دے صلے وچ حکومت پاکستان دے اعلیٰ سول اعزاز پرائیڈ آف پرفارمنس ۱۹۷۹ء داحق دارٹھہرایا گیا۔ ایس توں دکھ دوحہ قطر ایوارڈ تے ستارہ امتیاز توں وی نوازیایا گیا۔

مومن دی سہان اے کہ اوہ دنیا وچ آندیاں بالان وانگوں رو رہیا ہوندا اے، جد کہ اوہ دے آل دوالے لوک خوش ہوندے نیں پر جدوں اوہ دنیا توں ٹرن لگدا اے تے اوہ ہس رہیا ہوندا اے جد کہ اوہ دے عزیزاں دیاں اکھاں ہنجواں نال بھریاں ہوندىاں نیں۔ اشفاق صاحب موذی مرض کینسر دا شکار ہو گئے۔ اوہناں اتے لیلے دے کینسر نے پنچے گڈ دتے۔ اوہ دن بہ دن کمزور ہوندے گئے پر ملن والیاں نوں مسکرا کے ملدے۔ مرض دا کوئی ذکر اوہناں دی زبان تے نہ ہوندا۔ اوہناں دی مسکان اخیرى ساہ تیکر اوہناں دے چہرے تے موجود رہی۔ فیرداستان سرانے دا بڈھا دانش مندا اپنے پچھے ان گنت محبت کرن والیاں نوں روند اچھڈ کے ایس جہان توں کوچ کر گیا۔ اوہناں دی موت تے کوئی اکھ نہیں سی جیہڑی نم نہیں سی۔ کوئی دل اچہہا نہیں سی جیہڑا دکھی نہیں سی۔ پرویز مشرف ہواں اوہناں دی موت تے دکھ کر دیاں آکھیا:

"President Pervez Musharraf, in his condolence message, said "the literary world had indeed lost one of its distinguished personalities."(12)

اشفاق احمد دی شخصیت دے اڈ واڈ پہلو نیں۔ اوہناں دی شخصیت دا ہر پہلو بڑا واضح تے روشن اے۔ اوہ استاد،

افسانہ نگار، ڈرامہ نگار، ناول نگار، براڈ کاسٹر، سفر نامہ نگار، محقق تے دانشور سن، ایہہ سارے اوصاف اوس زمانے وچ عام طور تے کسے اک بندے کول موجود نہیں ہوندے سن۔ معلومات دا بہت وڈا ذخیرہ اوہناں کول موجود ہوندا سی۔ اوہ معلومات دا انسائیکلو پیڈیا سن۔ فرزانہ سیدا اوہناں بارے لکھیا اے:

”اشفاق احمد جزئیات نگاری میں بھی بڑے ہوشیار ہیں۔ وہ ایک ماہر جاسوس کی طرح ایک ہی نگاہ میں پورا جائزہ لے کر پھر بوقت ضرورت ایک ایک راز افشاء کرتے چلے جاتے ہیں۔“ (13)

اشفاق احمد بنیادی طور تے داستان گو سن۔ اوہناں اپنے گھر داناں وی ”داستان سرانے“ رکھیا سی۔ قصے کہانیاں بنانا تے سنانا اوہناں دا شوق سی تے پیشہ وی۔ اوہناں نے ساری حیاتی ایہی کم کیتا پر بہت گھٹ لوک ایہہ جاندے نیں ایس داستان گو دے اندر اک دکھی تے خاموش انسان وی رہندا سی جیہڑا دو جیاں اگے اپنے غم نوں ظاہر نہیں ہون دیندا سی۔ اوہناں دے دوست ممتاز مفتی اوہناں نوں گونگا کہندے نیں:

”یہ رنگین اور منفرد باتوں کے جال بن کر مجمع لگانے والا درحقیقت گونگا ہے۔ اس کی شخصیت دکھ اور چپ کے تانے بانے سے بنی ہے۔ اس کی بزم آرائی اور زعفران زاری شخصیت کے ان بنیادی عناصر سے فرار کی سعی ہے۔“ (14)

اوہناں دی گھر والی بانو قدسیہ نے اوہناں دی شخصیت دے ایس پہلو نوں نیڑیوں ویکھیا۔ اشفاق صاحب غریباں نال بہت محبت کردے سن۔ اوہ کہندے سن کہ ملک نوں کدے وی غریب آدمی نے نقصان نہیں اپڑایا۔ اوہ اپنیاں لکھتاں وچ ایہو پیغام دیندے کہ غریب نوں عزت نفس دیو۔ ایہہ تھاڈا فرض تے اوہدا حق اے۔ پروگرام ”ایک دن جیو کے ساتھ“ اک سوال دا جواب دیندیاں بانو قدسیہ، اشفاق ہوراں بارے آکھیا:

”اشفاق صاحب سمجھتے تھے کہ کسی کو کھانا نہ دو، کسی کو کپڑا نہ دو، کسی کو روٹی مکان کی ضرورت نہیں۔ عزت نفس سب سے زیادہ عزیز چیز ہوتی ہے۔“ (15)

حاضر جوانی تے مٹھا سبھی اوہناں دی شخصیت دیاں اہم صفتاں سن۔ اوہ ہمیشہ سماج دی اصلاح چاہندے سن۔ اوہ گلاں گلاں وچ اجیسیاں نگھیاں تے مٹھیاں ٹکوراں کردے کہ سنن والا حیران رہ جاندا تے اوہناں نوں داد دین تے مجبور ہو جاندا۔ عبدالغفور قریشی ”پنجابی ادب دی کہانی“ وچ لکھدے نیں:

”اشفاق احمد اک پرانا تجربہ کار سکے بند لکھاڑاے۔ اہ گلاں گلاں وچ طنز و مزاح دے اجیہے کاری زخم لا جاندا اے کہ پڑھن سنن والے دنگ رہ جانداے
 نیں۔“ (16)

نیک عملاں نوں فروغ دینا اشفاق ہوراں دا مقصد سی۔ اوہناں دی شخصیت وچ حسن تے جمال دارازا ایہو اے کہ اوہ ساری حیاتی لوکاں وچ خوشیاں وٹد دے رہے۔ دکھ درد وچ شریک ہوئے۔ مددئی ہمیشہ موجود رہے پر آپ بھادویں کنے ای برے حالات دا سامنا کیتا پر کسے اگے سوال نہ کیتا۔ اپنے تے لوکاں، دوستاں تے رشتے داراں دے درمیان حجاب رکھدے سن۔ ایس بارے بانو قدسیہ آکھیا:

”میں چوری چوری خاں صاحب کے اعمال اور اقوال کا جائزہ لیا کرتی تھی۔ میں نے دیکھا کہ وہ کبھی اپنے لیے دست سوال دراز نہیں کرتے تھے۔ یہاں ان کی ازلی غیرت ان کی نیت قبلہ رو رکھتی۔ انہیں بارہا دیکھا بڑی بڑی تکلیفیں آئیں لیکن انہوں نے کبھی اپنے کسی بھانجے، بھتیجے، بھائی یا اپنے بیٹے کو ٹیلیفون ملا کر نہیں کہا کہ مجھ پر یہ افتاد پڑی ہے، میری اعانت کو آؤ۔“ (17)

اشفاق احمد کھان پین دے بے حد شوقین سن۔ آپ وی کھاندے پیندے تے دو جیاں نوں کھوایا کے وی بڑے خوش ہوندے۔ داستان سرائے دے بوہے ہمیش لوکاں لئی کھلے رہندے۔ اوہ گھر آون والے نوں جی آیاں نوں کہندے۔

اوہ پیدا آشی طور تے داستان گو سن۔ ہر محفل وچ چھائے رہندے سن۔ اوہ بہت چنگے ٹیبل ٹاکر سن، جدوں بولنا شروع کردے تے مجال اے کہ کسے دو جے دے بولن دی واری آ جائے۔ گل نوں گھما پھرا کے کسے خاص موضوع ول لے جانا،

اوہناں دا وڈا کمال سی۔ ایس صلاحیت نوں اوہناں ایہناں لکھتاں وچ خوب ورتیا اے۔ چھوٹے چھوٹے جملیاں وچ اجیہاں گلاں کر جاندے کہ انسان سوچیں پے جاندا۔ اوہ اپنی ذات وچ مکمل ادارہ سن۔ اوہناں کامیاب حیاتی گزاری۔ اوہناں اپنی ہر حیثیت نوں منوایا۔

حوالے

1. اے حمید، اشفاق (شخصیت و فن)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1998ء، ص 1
2. اے حمید، داستان گو، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2004ء، ص 4
3. بانوقدسیہ، راہ رواں، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء، ص 19
4. شفقت تنویر مرزا، "Man of the Masses"، ادب لطیف، ماہنامہ، لاہور: اشفاق نمبر، ص 504
5. عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 543
6. وحید قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1972ء، ص 480
7. احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1964ء، ص 372
8. شہباز ملک، ڈاکٹر، ”ٹاہلی دے تھلے کھٹیا وٹیا“، پنجابی ادب، تمنا ہی، لاہور: جولائی تا دسمبر 2004ء، شمارہ نمبر 71-72، ص 10
9. شیخ نیاز احمد، اردو جامع انسائیکلو پیڈیا (جلد اول)، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، س۔ ن، ص 103
10. ممتاز مفتی، اور اوکھے لوگ، لاہور: الفیصل ناشران، دسمبر 2008ء، ص 105
11. The Nation Sunday Plus, Lahore: May 13, 2012, Pg.20-24
12. www.ashfaqahmed.com/articals/thepakistantimes/wednesday,september8,2004/ 2 March 2012/ 2:30 pm
13. فرزانہ سید، نقوش ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء، ص 462

- .14 اور اوکھے لوگ، ص 97
15. www.ibians.com/2008/07/19/bano-qudsia-aik-din-geo-ke-sath-mothersday-special-program/5-march-2012,10:20am
- .16 پنجابی ادب دی کہانی، ص 543
- .17 خصوصی پروگرام خراج تحسین، اشفاق احمد، 27 فروری 2012ء

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شماره 10

☆ سحرش افتخار

”ڈاکٹر امان اللہ خان“ پنجاب دی تہذیب تے ثقافت دا نمائندہ

Abstract

This research article is a detailed study of Aman Ullah's poetry. Dr. Aman Ullah Khan is an Noble specialist of cancer disease in America since forty years and he is also identify as well known poet of Punjabi Literature. He wrote two inerasible books in Punjabi language, named "Khilar Gae an ny Rahwan" and "Mukar Gae an ny Chawan". In these praisless books where we found sofeeism, amorality and more values there we also oberstant passion of patriotism, childhood and youthful memories with friends and family. He also shows attitude of realism for society, sociologic change and commoner people's nature. But giant theme of his poetry is Punjabi mores and values, whom so ever by defined tremendously.

ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں دا شمار پنجابی زبان تے ادب دے سرکڈھویں شاعراں وچ اے۔ اوہ پاکستان دے شہر قصور دے وسنیک سن۔ اوہ لاہور دی کنگ ایڈورڈ میڈیکل یونیورسٹی توں ایم بی بی ایس کرن توں بعد اسکالرشپ ملن مگروں

☆ پی ایچ ڈی ریسرچ سکالرشعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

بحری سفر کر کے امریکہ ٹرگئے۔ ایہہ سفر ودھیر لماسی پراوہناں دیاں اکھاں تے دل وچ آون والے روشن مستقبل دے سنے تے تاںگھاں اڈاری مار دیاں رہیاں، اوہناں دے روشن مستقبل دے سنے سچ ہوئے تے اوہناں داناں کینسر دے حوالے نال دنیا دے وڈے سپیشلسٹ ڈاکٹر اں وچ ہون لگا۔ اوہناں بیلور یونیورسٹی، امریکہ توں پی ایچ ڈی کیتی تے سرکاری نوکری کر دے رہے۔ نوکری توں ریٹائرڈ ہون توں بعد رینا ہسپتال دے نال اک پرائیویٹ ادارہ بنایا جیہڑا اپنی مثال آپ اے۔ اوہ اپنے پیشہ وارانہ کیریئر وچ ودھیر ایوارڈ حاصل کر چکے نیں تے پچھلے 40 سالوں فنی صلاحیتاں نال لوکائی دامسیابن کے اوہناں دی خدمت کر رہے نیں۔ ڈاکٹر محمد اسلم شیخ ہوراں ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں دیاں خدمات بارے اپنے وچارج سماجھے کہتے نیں:

”ڈاکٹر امان اللہ دیاں شاندار خدمات نوں امریکہ تے پاکستان وچ عزت تے

قدر دیاں نظر اں نال ویکھیا جاندا اے۔ اوہ کینسر دے معالج نیں۔“ (1)

اوہناں دا تعلق دیس پنجاب نال اے۔ اوہناں اپنی حیاتی دا جناح امریکہ وچ لنگھایا۔ اوس توں گھٹ اپنے وطن دی ہوا وچ ساہ لے، ایس دے باوجود اوہناں اپنے دیس دی مٹی تے فضا نال پیار کیتا۔ جدا انسان کسے دوجے دیس وچ روزی روٹی کمانداتے اوتھوں دیاں سہولتاں، آسائشاں تے نوٹاں دی خوشبو وچ ایس قدر گواچ جاندا اے پئی اوہ اپنے دیس ول مرن توں بعد وی واپس پرتنا نہیں چاہندا پرا مان اللہ ہوراں نے ایسے ورہے پرائے دیس وچ لنگھاون دے باوجود اپنے دیس دی مٹی، پیار، محبت تے لوکاں نوں نہیں بھلے۔ بھاویں اوہناں دا اٹھن پٹھن بولن چالن امریکیاں نال اوہناں دی انگریزی زبان وچ سی پراوہ ماں بولی تے تہذیبیاں نوں نہیں بھلے سگوں اوس نوں اپنی سوچ تے فکر وچ جیوندار کھیاتے اپنے دل دیاں سدھراں نوں قلم راہیں کینوس تے سجا دتا۔ ربیعہ رفیق ڈاکٹر امان اللہ دے جذبہ حب الوطنی بارے دسدے نیں:

”ہونا تو یہ چاہیے تھا کہ اتنی کم عمری میں امریکہ جانے پر وہ مکمل طور پر امریکہ کو

پیارے ہو جاتے اور اپنی تہذیب و ثقافت کو سرے سے بھول جاتے مگر ایسا نہ ہوا،

بلکہ شاہ کی فکر اور فضا نے انہیں اپنے حصار سے نکلنے ہی نہ دیا، نہ وہ اپنی ثقافت کو

بھول سکے اور نہ زبان سے دور ہو سکے۔“ (2)

ماں بولی دی محبت تے عشق اوہناں نے دل تے روح وچ رچی ہوئی اے، جے اوہناں نے انگریزی وچ وی اظہار خیال کیتا تے پہلے ماں بولی وچ سوچیا فیر حقیقت تیکر اڑے۔ اوہناں اپنی ساری حیاتی دلیس پنجاب دے نال محبت تے ماں بولی نال عشق وچ لنگھا دتی۔ اوہ امریکہ وچ اڈ واڈ پنجابی سیمینار، کانفرنساں تے مشاعرے منعقد کروا کے پاکستان تے بھارت دے پنجابی شاعراں تے ادیبوں نوں مدعو کر دے رہے۔ ایس توں اڈ اوہ پنجابی زبان تے ادب دے ودھیر کلاسیکی تے صوفی شاعراں تے لیکچر وی منعقد کر چکے نیں۔ کجھ ورہے پہلے 24 اکتوبر 2018ء وچ کاروان ادب برطانیہ تے اردو ٹائمز نے رل کے ”امان اللہ“ ہوراں دے اعزاز وچ مائچسٹر وچ محفل دا انعقاد کیتا جس وچ ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں دی پنجابی زبان ادب تے ثقافت نال چاہ نوں خراج تحسین پیش کیتا، ایس محفل دے انعقاد دا مقصد انگریزاں دے دلیس وچ رہن والے لوکاں دے جذبات نوں اُلکینا تے ماں بولی دے چائن نال روشن کرنا سی۔ ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں نے ماں بولی نال محبت تے عشق دا گوڑھا ثبوت اپنیاں دو لکھتاں ”کھلر گنیاں نیں راہوں“ تے ”مکر گنیاں نیں چھاواں“ پاروں دتا۔ اوہناں دی شاعری نوں پڑھدیاں انج لگدا اے جیویں اسیں انج توں 50 ورہے پہلے دے پنجاب تے پنجاب وایاں تے جھلکارے اپنیاں اکھاں نال ویکھے ہون۔ انٹرنیٹ موجب:

“Dr Amanullah Khan is well known for his scientific, civic, social achievements and his contributions to humanity. A Pakistani-American who has not forgotten his roots, he carries with him the memories of sights and sound from his childhood.” (3)

اوہناں شاعری وچ دلیس پنجاب دے ماضی تے یاداں نوں جیوندا رکھیا۔ اوہناں نے تھان تھان دلیس پنجاب دی تہذیب، ثقافت، کلچر تے رہن سہن نوں اپنے قلم دی زینت بنایا۔ اپنی نظم ”سوہنے ویلے“ دے سرناویں پٹھ امان اللہ ہوراں

نے بیتے دنوں دیاں یادوں لکھیا اے۔

ایہناں وسریاں یادوں توں علاوہ امان ہوراں نے اپنی شاعری وچ دیس پنجاب دے گوشے گوشے تے چپے چپے تے گلایاں کوچیاں دا وی ذکر کیتا، اوہناں پاکستان دے وکھو وکھو شہراں لاہور، قصور تے دریاواں دا وی ذکر کیتا۔ اوہناں نے اوتھوں دے وسنیکاں اوہناں دے رویاں دے نال نال اوہناں شہراں دیاں رونقاں اتے کھل کے چانن پایا۔ اوہناں شہر قصور بارے ”قصور داساون“، ”قصور دیاں یادوں“ تے قصور دے ”حاجی نائی“، ”قصور دیاں کچھ ہور گلاں“ ورگیاں نظماں لکھ کے اوہ امان ودھایا۔ عباس تالیش قصور دیاں یادوں دے حوالے نال امان اللہ ہوراں دے کلام بارے ارنج لکھیا اے:

”ڈاکٹر امان اللہ جدوں قصور دے اوس پنڈ دا ذکر کردے نیں جتھے اوہ رہندے

سن تاں اوہناں دے اندر شاعری دا چشمہ پھلدا اے۔ اوہناں دیاں نظماں

پڑھ کے ارنج لگدا اے جو اوہ جسمانی طور تے امریکہ وچ رہندے نیں تے

روحانی سطح تے بلھے شاہ دے فقیراں وچ بیٹھے نظر آندے نیں۔“ (4)

اوہناں نے قصور وچ وسن والے مہینہ دیاں کنیاں نوں اپنے قلم وچ بھر کے بڑے چاء تے محبت نال لکھیا۔ اوہناں دیس پنجاب دی زرخیز مٹی تے پانیاں نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ اوہ دسدے نیں کہ پنجاب دی مٹی اپنی زرخیزاں پئی ہراک وسنیک دے دلاں نوں اپنی محبت تے الفت نال متاثر کردی اے جس انسان نے اک واری دیس پنجاب دا پانی پی لیا، اوہ مڑ ایس دیس دا ای ہو کے رہ جاندا اے۔ اوہنوں فیر کسے وی ملک، تھان، علاقے وچ سکون نہیں آندا سگوں اوہ ایس مٹی دی زرخیزی تے مٹھاس نوں یاد کردیاں تے مڑ آون دا جتن کردا اے۔ کجھ لوک ایستھوں دے ہو کے رہ جانداں نیں تے کجھ لوکاں نوں مجبوری پاروں مڑ اپنے دیس ای جانا پیندا اے۔ دیس پنجاب دے دریا، پہاڑ، مٹی، آسمان، پھل، پھل، بوٹے، ہواواں تے ٹھنڈیاں چھاواں تے منظر ہمیش لئی اوہ دیاں اکھاں وچ روشن تارے بن کے چمکدے نیں۔ امان اللہ ہوراں نے نظم ”دیس پنجاب دے پانی“ وچ پنجاب دی زرخیزی تے پانیاں دی مٹھاس تے محبت دا ذکر ارنج کیتا:

اک رات پرانی یاد آ کے پنجاب پئی لے جاندی اے

اوہ بجھے بجھے کئی نقشے آج مینوں یاد کروندی اے
 تیرے پانی بنا نہیں بی پھٹدے توں پھلاں نوں سوہنے مکھ دیویں
 تیرے کارن سب دا پیٹ بھرے سارے دنیا نوں پیا سکھ دیویں (5)

ترقی یافتہ تے ترقی پذیر ملکاں وچ ودھیر فرق اے۔ اوہ ملک جیہڑے ترقی پذیر نہیں اوہناں نوں ترقی یافتہ ملکاں وچ شامل ہوون وچ ودھیر ویلا لگ جاند اے۔ پاکستان دا شمار ترقی پذیر ملکاں وچ اے۔ ملک دے ترقی یافتہ ملکاں دی صف وچ شامل ہوون وچ سب توں وڈا قصور اوہناں سازشی تے شیطانی طاقتاں دا اے جیہڑیاں بعض اوقات داخلی تے بعض اوقات خارجی طور تے ایہدیاں نہیں نوں نقصان اپڑان دی کوشش کردیاں نیں۔ امان اللہ خان ہوراں نے دیس پنجاب دے حالات دا قصور وار ایہتوں دے حکمراناں نوں ٹھہرایا۔ حکمراناں، سرکاراں، افسراں تے ٹھیکیداراں نے ایس ملک دیاں نہیں نوں نقصان اپڑایا۔ اوہناں کسے نہیں اپڑایا۔ جاگیرداراں نے نہ صرف دونہاں ہتھاں نال عوام نوں لٹیا سگوں لوکائی دارت تیکر پی لتا۔ ملک دا جو حال اے، اوہ ایہتوں دے بے حس حکمراناں پاروں اے۔ نظم ”اُچکے یار“ دے سرناویں پٹھ ملک دے حکمراناں تے سرکاراں نوں آج تنقید دا نشانہ بنایا لکھدے نیں:

بھرے کھیسے اپنے لٹاں نال
 ساڈی بنک دے پہرے داراں نیں
 پل بنائے جیہڑے نہیں دسدے
 مل افسراں ٹھیکیداراں نیں (6)

دیس پاکستان دی حالت زار دے ایہتوں دے وسنیک ہر ویلے ملک دیاں نہیں نوں مضبوط کرن واسطے سرگرم نیں۔ رل مل کے ایس دی حالت نوں سنوارن دا جتن کردے نیں، ایہتوں دے نہ صرف موجودہ وسنیک سگوں روزی روٹی کماون واسطے دو جے ملکاں وچ رہن والے وی دور بیٹھے دیس دی ترقی تے حالت نوں صحیح کرن واسطے ہر ویلے کوششاں کردے نیں کہ جتھوں تیکر حصہ پاسکن پاندے نیں، کیوں جے دور بیٹھے پردیسی لوکاں تے ملکاں نوں جس طرح ترقی کردا

ویکھدے نیس۔ اوہناں دے دل وچ وی آس ہوندی اے، اوہناں دا دیس دو بے مکاں وانگ ترقی دیاں منزلاں طے کرے پر ملک دے حالات جیہے وی ہوں، لوکاں نوں دیس نال پیار تے محبت ہمیش رہندی اے۔ ڈاکٹر امان ہوراں نوں اپنے وطن دیاں ٹٹیاں سڑکاں تے ٹٹے مکان اوہناں عالیشان محلاں دی تھیں قبول نیس۔

دیس پنجاب دا وڈا حصہ پنڈاں تھواں تے مشتمل اے۔ پہلے زمانے دے لوک سادہ تے رکھی سکھی کھا کے گزارہ کر دے سن۔ اوہناں دے گھر سہولتاں گھٹ سن فیروسی سکون تے راحت دا عالم سی۔ لوکی سارا دن کھیتاں وچ کم کر دے۔ فیر اک ویلے دی روٹی کماندے تے مٹھی نیندر سوں جاندے۔ لوک اک دو بے نال بہتا ویلا لنگھاندے تے ساری حیاتی اک دو بے دے غم تے دکھ سکھ وٹاندے پراج کل دے مشینی تے نفسا نفسی دے دور وچ سہولتاں بہتیاں تے سکون گھٹ اے۔ اج کل لوکاں کول پیسے بہتے تے دل میلے نیس۔ امان اللہ خان ہوراں شاعری راہیں اوہناں ویلیاں تے چانن پایا پئی جدوں ہراک دے سکھ تے دکھ سا نچھے سی تے خوشیاں ہر پاسے کھلنیاں سن تے لوکی بے دھڑک خوف توں بغیر حیاتی لنگھادے سن۔

جیویں اپنی نظم ”پیار دوستی“ وچ دسدے نیس:

تینوں سیر کراواں اس پنڈ دی جتھے پیار ای پیار سی ہر پاسے

خوشیاں دیاں گڈیاں اڈدیاں سن جیون دی سی بہار ہر پاسے (7)

ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں دیاں نظماں وچ منظر نگاری دا گن ودھیر دسد اے۔ اوہناں دیس پنجاب دے علاقیاں دی منظر کشی انج کیتی پئی لگدا اے جیویں پڑھن والا ایس نوں اکھیں دیکھ رہیا ہووے۔ اوہناں دا بیان ڈھنگ پڑھن والیاں دی دل تے اکھاں نوں وطن دی محبت تے یاد نال بھیوں دیندا اے پئی اپنے دیس ول پرتن دا شوق تے خواہش بے قرار سمندر دیاں لہراں وانگ ٹھاٹھاں مار دی اے۔

بچپن انسان دا اوہ سنگی اے جہدیاں یاداں مردے دم تیکر انسان دے ذہناں تے دلاں اتے نقش رہندیاں نیس، جدوں بچہ ہوش سنبھالدا اے، اوس ویلے اوس نوں اپنے آل دوالے دے ماحول لنگھائے ہوئے ویلے، لوک تے دوست یار

ہمیش یاد رہندے نیں پر انسان جدوں بڑھا ہو جاندا اے۔ اوس ویلے اوہ بچپن تے جوانی دیاں گلاں تے کماں نوں یاد کر کے کدی ہسد اے تے کدی اوہناں دے چھیتی لنگھ جاوے پاروں روند اے تے دعا کردا اے پئی رب سوہناک واری فیرو اوس بچپن وچ واپس لے جاوے تے انسان دنیا دیاں رونقیاں تے دھوکیاں نوں بھل کے مست المست تے بے فکر ہو کے حیاتی لنگھائے۔ منیر نیازی ہوراں امان اللہ خان ہوراں دے جذبات تے دیس نال لگاؤ بارے دسیا اے:

”ڈاکٹر امان اللہ ہوراں دی شاعری اپنے وطن تے اوہدے وچ لنگھیاں ہوئیاں
گھڑیاں تے اوہدے وچ لنگھے ہوئے بچپن تے لڑکپن دیاں یاداں دی شاعری
اے۔“ (8)

اوہناں اپنے پنڈ دے اسکولاں دی پڑھائی لکھائی تے کھیڈاں نوں یاد کر کے نہ صرف بہترین منظر کش ہوون دا ثبوت دتا سکوں لنگھے ویلے دیاں یاداں تے ماحول دی سادگی تے رعنائی نوں وی ودھیا ڈھنگ نال اُلکیا۔ اوہ گل وچ بستہ پا کے پڑھنا چاہندے سن تے نگھی حیاتی دامزہ لینا چاہندے سن۔ جیویں اپنی نظم ”ٹھنڈیاں یاداں“ دے وچ اپنے بالپنے دیاں خواہشاں نوں بیان کردے لکھدے نیں:

نکے ہون دیاں بنائے سی محل جیہڑے اج مڑ کے بناون نوں جی کردا
جیہڑی گلی وچ سجاں توں وچھڑے سی او تھے پھیرا لون نوں جی کردا
میں قلم بناواں کانے دی میں گاچی لاواں تے
میرا بیٹھ کے ڈیسک پرانی تے گل بستہ پاؤن نوں جی کردا
مڑ ویکھن لوکی شوخیاں نوں فیرو چڑھ کے اوہدے بنیرے تے
دو رنگی اک پتنگ لے کے میرا پیچا لون نوں جی کردا (9)

ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں نوں اعزاز حاصل اے پئی اوہناں دے کلام نوں ودھیر گلوکاراں نے لے نال گایا۔

امان اللہ خان ہوراں دی شاعری حقیقت دے ڈھیر نیڑے اے، ایس پاروں ایس حقیقت پسندی نوں مان دیندیاں گلوکاراں

نے ایہد امان ودھایا۔ ”ککلی“ دیس پنجاب دالوک گیت ہون دے نال لوک کھیڈ اے، ایس وچ کڑیاں اپنیاں بانہواں نوں قینچی وانگ پھڑ کے گھمدیاں نیں، ککلی گیت گاندیاں نیں۔ ڈاکٹر امان اللہ ہوراں دے گیت ”ککلی“ نوں مشہور گلوکار جواد احمد ہوراں 6 جنوری 2012ء نوں اپنی خوبصورت آواز وچ گایا۔ ایس گیت وچ ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں نے ککلی نوں نویکلے ڈھنگ نال لکھیا۔ ایہدے وچ دیس پنجاب دیاں ریتاں رواج تے ثقافت دے نال نال کڑیاں نوں ایس دنیا وچ رہن دا ڈھنگ تے سلیقہ وی سکھا دتا۔ جیویں لکھدے نیں:

دن راتیں غم دے گھیرے نیں
 ہر پاسے جھیرے نیں
 توں پیار دی جوت جگا کڑیے
 ہس ہس کے ککلی پا کڑیے (10)

ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں نے جتھے اپنے اسکول دیاں یاداں تازہ کیتیاں، او تھے اوہناں اپنے بچپن، سنگی، ساتھی تے یار بیلیاں دے نال لنگھائے ویلیاں دا منظر وی اُلک دتا، اوہ اک حساس شاعر وانگوں لنگھے لگیاں نوں یاد کردے نیں تے اپنے بچپن دے یاراں نوں اوہناں دے نال کیتیاں شرارتاں بڑے سوہنے ڈھنگ نال لکھدے نیں۔ عطاء الحق قاسمی نے امان اللہ ہوراں دے کلام وچ اوہناں دی پنجابی تہذیب تے رشتہ داراں دی نمائندگی کرن بارے لکھیا کہ:

”اوہناں نے پنجابی شاعری وچ پنجاب دے میلے ٹھیلے، رہتل، چاچا چاچی، ماسی، نانی دوجیاں رشتیاں دے حوالے نال جیہڑیاں مٹھیاں یاداں ملدیاں نیں۔ اوہدی مثال وی سانوں کسے ہور دے کول نظر نہیں آؤندی۔“ (11)

اک ہور تھان یار بیلیاں دے نال گزاریاں رونقاں تے مل کے سجاون والیاں محفلاں تے سیر سپاٹیاں نوں انج

دسیا اے:

یاد آون مفتے یار میرے جیہڑے مل کے بھاٹی جاندے ساں
 اچ جا کے اوہناں یاراں نوں میرا پوڑیاں کھواؤن نوں جی کردا (12)

انسان جس تھاں جمدا اے تے جس دیس دے نال اوہدے وڈ وڈیریاں دا تعلق ہوندا اے۔ فطری طور تے اوس تھاں نال محبت نہیں مک سکدی۔ دیس دے مینہ، جھکڑاں، بدلیاں رتاں، موسماں، میلے ٹھیلے، شادی ویاہ، رسماں ریتاں، تہوار، عرس نال لگاؤ فطری اے۔ پنجاب دے کلچر تے ریتاں رواجوں وچ مقناطیسی کشش موجود اے پئی جیہڑی سمندروں پار بیٹھے لوکاں نوں اپنے ول کھچدی اے۔ ایسے پاروں پنجاب دا علاقہ زمانہ قدیم توں ودھیرون سونیاں تہذیبیاں دا ملغوبہ بنیا رہیا مگر آوندیاں جانندیاں توماں تے لشکراں دے باوجود ایس خطے دی تہذیب تے ثقافت کسے مضبوط قلعے دیاں نیہاں وانگ اپنی تھاں تے نہ صرف کھلوٹی رہی سگوں ہور مضبوط ہوندی گئی۔ پاکستان دے پنڈاں تے قصبیاں وچ میلے ٹھیلے تے عرساں دا رواج ودھیرا اے۔ ایہہ رواج شہراں وچ وی مل ماری کھلوتا اے۔ ایہہ میلے ٹھیلے تے دیہاڑ ثقافت دا گوڑھا حصہ نیں۔ ایہناں باجھ پاکستان دی فضا وچ اپنا بیتی تے نکھار نہیں آسکدا۔ امان اللہ ہوراں نے پنڈاں وچ لگن والے میلیاں، عرساں تے دیہاڑاں دا ذکر وی اپنی شاعری وچ بر ملا کردتا پئی جدوں وی کسے دے گھر کوئی ویاہ ہوندا اے یاں میلہ لگدا اے تے سارے لوکی مل کے بھنگڑے پاندے تے خوشیاں مناندے نیں۔

جتھے دیس تے وطن دی تہذیب ثقافت دی گل کیتی جاوے، او تھے کھان پین تے ذائقیاں دی گل نہ ہوئے تے گل نہیں بن دی۔ کسے پرانے دیس دے کھانے تے کھا بے اپنے دیس دے ذائقیاں تے لذت دامزہ نہیں دے سکدے۔ پنڈاں تھاواں تے خالص خوراکاں تے کھا بے ہمیش توجہ دا باعث رہندے نیں۔ دیس پاکستان دے وکھ وکھ شہراں دی جتھے وکھ وکھ خوبیاں نیں، او تھے ای ہر اک شہر تے علاقے دے وکھ وکھ ذائقے تے پکوان وی لوکاں وچ ودھی مشہور نیں۔ ڈاکٹر امان اللہ ہوراں نے پاکستان دے وکھ وکھ شہراں وچ ملن والے وکھ وکھ کھابیاں دا ذکر کر کے ایس دی تہذیب تے ثقافت نوں نہ صرف وڈیا یا سگوں لوکاں نوں وطن دے کھابیاں دی یاد دوا کے پنجابی ثقافت دی جانکاری دوائی۔ اوہناں پنجاب دے پنڈاں وچ پکن والے خالص کھانیاں دا ذکر انج کیتا اے:

اوہ چسکا مسی روٹی دا

چٹھارا انب دی چٹنی دا

فیر دھوڑا اتے میتھی دا

تے چھنا ٹھنڈی لسی دا (13)

بلھے شاہ دی دھرتی قصور اوہناں دی مات دھرتی اے۔ اپنی جنم بھونیں محبت ہونا فطری گل اے۔ ڈاکٹر امان اللہ خان دی شاعری وچ تھیں تھیں تے اپنی جنم بھومی قصور نال محبت دے اظہار ملدے نیں۔ کدھرے اوہ قصوری سوغاتاں دا ذکر چھوہ بہندے نیں تے کدھرے قصور دیاں فصلاں دیاں گلاں کردے نیں۔ ضلع قصور دے مشہور فلوڈ دے دا ذکر اپنی نظم ”قصور دیاں یاداں“ وچ انج کیتا اے:

اندر سے تے فلوڈے نیں قصوری مٹھوڑے

نالے بھلے نیں انبیاں دے بور سانوں (14)

اوہناں اپنی تہذیب تے ثقافت دانما سندھ بن کے دیس پنجاب دے کپڑیاں لیڑیاں نوں لاہن پاؤن دا ذکر وی کر دتا۔ اوہناں نے شلووار قمیض، دھوتی لاپے تے دوپٹے دا ذکر کر کے دیس پٹی پنجاب دے پان لاہن مقابلہ دنیا دی کوئی وی تہذیب تے ثقافت نہیں کر سکدی سگوں ودھیرے مکاں دے لوک پاکستان دے قومی تے علاقائی پان لان توں بے حد متاثر ہوندے نیں، اتھے آکے نہ صرف اپنے مکاں وچ وی ایس نوں پا کے اپنی شان ودھاندے نیں۔ امان ہوراں نے لاپے تے ململ دی کرتی دا ذکر اپنی اک نظم وچ انج کیتا اے:

میرا لاجا ہووے تلے دا میں کرتی پاواں ململ دی

میرا شالا مار دے باغ وچ اج پیلاں پاؤن نوں جی کردا (15)

اک ہور تھیں اوہناں قصور دے کھسیاں تے شمیلیاں دا ذکر کر کے اوہناں دی شان انج ودھائی:

ہر سال وساھی میلے تے سج دھج کے بھنگڑے پوندے ساں

قصوری کھسے شملے لشکدے سی جیون دا خمار سی ہر پاسے (16)

لنگھدے ویلے تے معاشرے دی نفسا نفسی پاروں انسان دنیا وچ ایس قدر رُجھ گیا پئی ایس نوں پرانے ویلے یاد

کرن دی ویہل نہیں سی، انسان مستقبل دیاں مشتتیاں تے مختتاں وچ گواچ گیا۔ مشین بن کے دن رات کم وچ کھبیا اے۔ انسان نوں اک دو جے دی پرواہ نہیں۔ رشتے ناٹے نبھاون دوستیاں یاراں گنڈھن نوں اک فضول کم نیا جاندا اے۔ انسان دی ”میں“ اوس نوں اپنی وگن وچ رکھدی اے جس پاروں اوہ حصار توں نہیں نکل پاندا پراک ویلا آندا اے، جداوہ زمانے دیاں رونقاں توں تنگ آ جاندا اے۔ اوس دا جشہ مزید کم تے فکر کرن توں اک جاندا اے۔ اوس ویلے اوہ ددل تے دماغ اوہناں لنگھ جاوے والے ویلیاں نوں یاد کردا اے۔ امان اللہ نے حساس شاعر وانگوں اوہناں رونقاں تے لنگھے ہوئے لمبیاں نوں اک واری فیرون دی خواہش کردتی۔ ایس تھان تے اوہناں دے کلام وچ درد، دکھ تے تکلیف دا عنصر اگھڑواں سی۔ اوہ چاہ کے وی اوہناں لمبیاں وچ واپس نہیں جاسکدے سن۔

ڈاکٹر امان اللہ ہوراں دی شاعری وچ تہذیبی تے ثقافتی ورثے توں اڈ فلسفہ وحدت الوجود، فلسفہ رسالت، دھیاں نال محبت، ماں دا پیار، ہجر فراق، صبر، شکر، قناعت، عشق، دنیا دی، بے ثباتی، نیک اعمال کرن، محبوب دی تانگھ، آخرت دی فکر، ملاں تے تنقید، موت دی حقیقت، طبقہ بندی، غریباں تے ظلم، رشوت خوری، دکھیاں نال ہمدردی، دین اسلام نال محبت، کشمیر نال الفت، قبر دی حقیقت تے آپس وچ پیار محبت نال رہن دے موضوع ودھیر ملدے نیں۔ انٹرنیٹ موجب:

“He recently published book of Punjabi mukar Gaiyaan ny chawan is a composite of nostalgia. It is a longing for the innocent moments of youth an expose of socialills, and commentary on the vagaries of life.” (17)

اوہناں جتھے پاکستان نال محبت تے لگا دا ثبوت دتا، او تھے ای پاکستان دی شہرگ کشمیر نوں نہیں بھلے سگوس اوہناں مسلماناں دے جذبیاں نوں جگاؤن دا جتن کیتا پئی مسلمان دعا کردا اے کہ اج فیرون معاشرے توں ظلم تے دھرومک جاوے تے کشمیر نوں آزاد کیتا جاوے۔ اوہناں کشمیر دیس پاکستان دے جواناں تے مرد مجاہداں نوں خراج تحسین پیش

کہتا۔ اپنی نظم ”مسلمان دی دعا“ وچ لکھدے نیں:

میرے سجاں توں کیہڑی اے بھل ہوئی

ایہہ پھسے نیں کیوں طوفان دے وچ

کنے بوسینا کنے کشمیر نیں ہور

کدوں تک ایہہ رہنا اے بحر اے وچ (18)

اوہناں دے دل، دماغ، روح تے جذبے ہمیشہ وطن دی خوشبو تے مٹی دی مہک نال لٹکدے نیں۔ اوہ دلیں دیاں فضا وچ ساہ لیندے، جیوندے نیں۔ اوہناں نوں دلیں تے دلیں دیاں ریتاں، روایتاں تے ثقافت نال ودھیر پیار اے۔ ایس پاروں ای اوہ زمانے نوں حقیقت دی نگاہ نال دیکھدے تے شاعری راہیں اوہدی عکاسی کردے۔ اوہناں دی محبت دلیں پاکستان نال ودھیر اے۔ اوہ محبت تے جذبیاں دے اظہار واسطے ماں بولی داسہارا لیندے نیں تے دسنا چاہندے نیں پئی انسان نوں جو ماں بولی وچ لکھن تے اُلکین داسوا آندا اے، اوہ ہور کسے زبان وچ نہیں۔ امان اللہ ہوراں نے دلیں دے کونے کونے، گوشے گوشے دے نال ایہتوں دیاں ریتاں، رواجاں، رسماں، عقیدیاں، رہن سہن، کھان پین، پاؤن لاؤن، دوستاں یاراں دے میلے، یاداں، بچپن دے سنے، شہراں تے ملکی حکمراناں دی بے حسی نوں بیان کر کے دلیں پنجاب دیاں ریتاں رواجاں تے ثقافت دا نملا نمائندہ ہون دا برملا ثبوت دتا۔ ربیعہ رفیق، ڈاکٹر امان اللہ خان ہوراں دی شاعری بارے لکھدیاں نیں:

”ان کی کتابوں کے نام کھلر گئیاں نیں راہواں تے مگر گئیاں نیں چھاواں اک

طرح سے اپنے ماضی کی یادوں کے آئینے میں جھانکنے کی بات کے ساتھ ساتھ

اسی پنجاب کی تلاش بھی ہے جو کم کم نظر آتا ہے۔ وہ قدریں وہ اپنا پن وہ محبتیں،

وہ شرارتیں، وہ رشتے داریاں، دوستیاں، کھیل کود جو ہم سے بچھڑ گئے ہیں۔ وہ

ان کتابوں میں موجود ہیں۔“ (19)

ہڈ بیتیاں تے رب کولوں منکدی تے بہتری لئی دعاواں منگنیاں وی اوہناں دے کلام دا خاصا اے۔
 اوہناں شاعری راہیں وکھری مثال قائم کیتی۔ اوہناں واضح کیتا پئی انسان اپنی اصل توں بہتا چر دور نہیں رہ سکدا، انج ای
 اوہناں نوں، جنانا امان اللہ ہوراں نوں اے۔ اوہناں دی شاعری نوں پڑھن توں بعد مختلف سوچھواناں نے اوہناں نوں بلھے
 شاہ ثانی تے کسے نے انور مسعود توں بعد اک وکھرا نظیر اکبر آبادی دا خطاب دتا۔ عطاء الحق قاسمی ہوراں نے امان اللہ خاں
 ہوراں بارے اپنے وچا راہہ دسے نیں:

”ڈاکٹر امان اللہ دی صورت وچ پنجابی شاعری نوں انور مسعود توں مگروں اک

ہور طرحاں دا نظیر اکبر آبادی مل گیا اے۔ ڈاکٹر امان اللہ ہوراں ساڈی پنجابی دا

مان ودھایا اے۔“ (20)

امان اللہ ہوراں دا شہر قصور اے۔ اوہ گورنمنٹ ہائی سکول قصور دے وچ پڑھدے سن۔ اتھے اوہناں نے علم دے
 نال نال روحانیت وی سکھی۔ اوہناں دے اسکول توں نیڑے بلھے شاہ ہوراں دا مزار سی۔ اوہناں دسیا پئی اکثر اوہ ادھی چھٹی
 ویلے مزار تے اپڑدے جتھے بہت سارے گائیک بلھے شاہ دا کلام ترنم نال پڑھ رہے ہوندے۔ اوہ بلھے شاہ ہوراں دا کلام سن
 کے سرور حاصل کردے سن تے ایس کلام پچھے لکی روحانیت تے سیانف نال اپنی دل دی دنیا روشناندے۔ بلھے شاہ توں فیض
 دے جھلکارے اوہناں دے کلام وچ ودھیر ملدے نیں۔ اوہناں نے اکثر تھاواں تے بلھے شاہ تے اوہناں دے کلام دا
 حوالہ دتا اے۔ جیویں لکھدے نیں:

میری گل نوں توں بنھ لے ویر پلے

اس گنڈھ نوں توں کھولیں جا پیر بلھے

بلھے شاہ تے رانجھے دا حال پڑھیں

رمز عشق دی جا پیں تے تال پھڑیں (21)

اوہناں دے اپنے وچاراں موجب اوہناں نوں بلھے شاہ ہوراں تے اوہناں دے کلام نال عشق اے۔ ایس

پاروں ای اوہناں دے کلام دارنگ ڈھنگ ودھیر سو جھواناں نے بلھے شاہ ہوراں نال رلایا۔ پاکستان دے مشہور صحافی تے کالم نگار سہیل وڑائچ ہوراں نے 28 اکتوبر 2010ء وچ محفل منعقد کیتی۔ اک محفل وچ انٹرویو دیندیاں اوہناں نوں بلھے شاہ دا ثانی آکھیا:

”اکثر لوگ شعر پرواہ واہ کرتے ہیں تو ان کے دل پر کچھ گزرتی ہے۔ وہ سوچتے ہیں کہ یہ میری دل کی حالت کے بہت قریب ہے اور یہی شعر کی خوبی ہے اور یہی شاعری کی خوبی اوہ امان اللہ خان صاحب ان کو جو ہیں انکو یونیک اعزاز حاصل ہے۔ بلھے شاہ ثانی کو ہم نے دیکھ لیا ہے۔“ (22)

امان اللہ ہوراں دے کلام سو جھواناں تے نفا دیاں دے وچاراں توں بلا دھڑک آکھیا جاسکدا اے پئی امان اللہ دی شاعری دیس پنجاب دیاں ریتاں، رواجاں، ثقافت تے قدراں دی نمائندہ اے جس وچ اوہناں نے عام فہم تے جاذبیت انگیز اکھورت کے لوکائی دے دل نوں گر مایا تے پنجاب دی عظیم نمائندگی ہون دا ثبوت دتا۔ اوہ کئی ورھے لنگھن دے باوجود دیس دیاں قدراں تے کلچر نوں نہیں بھلے سگوں اوس نوں ہمیش یاد رکھیاتے اپنے دل دی بھڑاس تے تا نگھاں نوں شعر اں راہیں بیان کیتا۔ ایہہ امان اللہ ہوراں دا کمال اے کہ اوہناں دا کلام لوکائی دے دلاں تے جذبیاں نوں کھچ پانداتے اپنی و لگن وچ لپیٹ لیندا اے۔ اوہناں نے ون سونیاں نظماں لکھ کے نہ صرف دیس پنجاب دیاں قدراں نوں جیوندا رکھیا سگوں ماں بولی دی اہلی سیوا کر کے دیس پنجاب دے مان یوگ پتر ہون دا وی ثبوت دتا۔ پنجاب، پنجابیاں تے پنجابی ادب نوں ایس ہمدرد تے آنکھی پتر تے ودھیر مان اے جیہڑا وطن توں دور رہ کے وی ایستھوں دی رہتل بہتل نوں نہیں بھلیاتے اپنی شاعری ساڈیاں قدراں نوں اگلیاں نسلاں تیک اپڑان دے جتن کر رہیا اے۔

حوالے

- 1 امان اللہ خان، ڈاکٹر، مگر گئیاں نیں چھانواں، لاہور: الرزاق پبلی کیشنز، فلپ
- 2- رمیزہ مجید نظامی (ایڈیٹر) روزنامہ نوائے وقت (13 نومبر 2018ء)، ربیعہ رفیق، پنجاب دامان ڈاکٹر امان اللہ،

لاہور: ص 11

3- <https://youtu.be/QajVGIhfQAg>

-4 اوہی، ص 171

-5 اوہی، ص 147

-6 اوہی، ص 106

-7 اوہی، ص 67

-8 اوہی، فلپ

-9 اوہی، ص 50

-10 اوہی، 44

-11 اوہی، فلپ

-12 اوہی، ص 52

-13 اوہی، ص 24

-14 اوہی، ص 72

-15 اوہی، ص 52

-16 اوہی، ص 68

17- <https://youtu.be/QajVGIhfQAg>

-18 امان اللہ خان، ڈاکٹر، مکرگتیاں میں چھانواں، ص 159

-19 روزنامہ نوائے وقت لاہور، ص 11

-20 امان اللہ خان، ڈاکٹر، مکرگتیاں میں چھانواں، فلپ

22- <https://youtu.be/ZbBjKH/1445>

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 10

☆ زیب النساء

تانیثیت تے مڈھلیاں پنجابی کہانی کارناں

Abstract

The woman raised their voice through different mediums against gender-based discrimination. One of these mediums is literature and the Punjabi short story authoresses are well aware about this untold treatment to women so they are creating such stories which deal with these feminine elements. This research article explores these issues which are found in early short stories of Punjabi authoresses in Pakistan. This study also presents the instances of such issues written by early authroesses from the existence of Pakistan till 1980. It is noteworthy that in this initial period role of authoresses is minimal yet important and they have foresight to see beneath the ground realities with respect to society and gender. Moreover this research article explores the short

stories of Riffat, Khalida Malik and Nasima Ashraf in relation to feminism.

ایس دنیا تے وارد ہون توں بعد جدوں انسان ترقی دیاں منزلاں طے کردا زرعی دور وچ وڑیا تے زراعت دا مڈھ سوانیاں دے ہتھوں رکھیا گیا۔ سومیری تہذیب موجب سوانیاں معاشرے وچ تیز تے متحرک سن۔ اوہ کھاون پکاون، سلانی کرن تے دو جے کماں کاجاں دیاں جانوسن۔ ایس حوالے نال ابن حنیف لکھدے نیں:

"عورت چوں کہ شروع ہی سے غذائی نباتات جمع کرتی چلی آرہی تھی اس لیے خود روپودوں کی نگہداشت کرتے کرتے گندم کی افادیت بھی اسی نے معلوم کی۔ اس عورت ہی کے ہاتھوں سب سے پہلے عراق میں زراعت کی ابتدا ہوئی اور عورت ہی نے انسانی زندگی میں تمدنی انقلاب برپا کر دیا چنانچہ زراعت کاری کے ساتھ ساتھ مادری تہذیب کا بھی آغاز ہوا۔" (1)

زراعت دے فن توں آشنا ہوون پاروں سومیری تہذیب خوشحال سی۔ روٹی روزی دا معاملہ حل ہو گیا۔ ویلے دی لوکائی نے شکرانے دے طور تے دیوی، دیوتاواں دی پوجا شروع کیتی۔ ابن حنیف ایس بارے لکھدے نیں:

'اس مادری نظام میں عورت زندگی کے تقریباً ہر شعبے پر حاوی تھی۔ اس لیے زراعت کاروں نے اپنی تہذیب کا منبع بھی کسی غیر مرئی مونث ہستی کو قرار دیا۔ غرض ان جملہ وجوہات یعنی روئیدگی زمین، عورت کی سماجی برتری اور تولید کے مذکورہ مسلسل چکر کی رعایت اس اظہار عبودیت کی خاطر قدرتاً ان کے شعور نے کسی دیوتا کی بجائے عہد حجریہ کی اس قدیم اور موہوم سی دیوی کو معبود کی شکل دے دی۔" (2)

سوانیاں نے انسانی معاشرے دے ارتقا وچ جیہڑا کردار ادا کیتا، اوہ جے مرداں توں ودھ نہیں تے اوہناں دے برابر ضرور اے پر ایہ نا قابل تردید حقیقت اے کہ تاریخ دے کسے وی موڑ تے سوانیاں دی جدوجہد دا اعتراف نہیں کیتا گیا۔ زرعی انقلاب توں بعد سوانیاں کولوں آزادی کھوہ لیتی گئی۔ دراوڑ تہذیب دی قدرونوں پامال کرن وچ مرداں دا کردار سرکڈھواں سی جدوں اوہناں ویکھیا کہ سوانیاں دے سدھائے ہوئے ڈنگر سوانیاں دے حصے دا کم کر رہے نیں تے اوہناں نوں اپنے اثر

بیٹھ کر لیا تے زراعت نوں سانجھ لیا۔ انج برصغیر وچ مادرانہ نظام ہولی ہولی ختم ہوندا گیا تے سوانیاں نوں حقارت دی نظر نال ویکھنا شروع کردتا گیا۔ نال امی جنسی طور تے ہراسگی دا ڈھوی بجھا، چھپنے اگے چل کے سوانیاں نوں گھرتے چار دیواری تیک محدود کردتا۔ سماج وچ سوانیاں تے مرداں دی وکھ وکھ دُنیا اُلیک دتی گئی جس پاروں سوانیاں دی حیاتی پابہ زنجیر کردتی گئی۔ اوہناں دے کردار نوں منفی ڈھنگ نال پیش کرن وچ مشرق تے مغرب دا کوئی فرق نہیں۔ ایہتھوں تیکر کہ اوہناں دے اشرف المخلوقات ہون نوں وی رد کردتا گیا۔ مادرانہ نظام ہولی ہولی پدرانہ نظام وچ ڈھل گیا۔ نظام نے سوانیاں نوں غلام بنا لیا۔ اوہناں دی نرمی، رحم دلی، محبت، شفقت تے جان نثاری دے جذبیاں نوں اوہناں دی کمزوری سمجھ کے سوانیاں نوں محکوم بنا لیا گیا جدوں ظلم تے ستم حدوں ودھ گیا فیئر ایناں مظلوم زنانیاں اپنے حق دی منگ شروع کردتی۔ کشور ناہید صاحبہ اس ضمن وچ بیان کردیاں نیں:

"پدري نظام یعنی مردوں کی قانونی بالادستی غالباً چار ہزار سال قبل مسیح میں میسوپوٹیمیا میں شروع میں شروع ہوا اور پھر بتدریج یہ نظام ساری دنیا میں پھیلتا چلا گیا۔ حکمران اشرافیہ کے خلاف بغاوتیں پہلے بھی ہوئیں لیکن حقوق نسواں کی یہ پہلی تحریک ہے جس نے مردوں کی اس بالادستی یا پدري نظام کو چیلنج کیا ہے۔ دنیا کے ہر ملک میں عورتیں اپنے حق کے لیے اکٹھی ہو رہی ہیں اور سیاسی مجلس عمل قسم کی تنظیمیں بنا رہی ہیں۔ وہ خود مختار اور آزاد انسان کی حیثیت سے اپنا حق مانگ رہی ہیں۔" (3)

سوشلسٹ حکومت دی بنیاد رکھن والا پہلا حکمران لینن سی جہدی سوچ سی کہ ملکی ترقی واسطے سوانیاں نوں ہر کھیت وچ آزادی نال اپنا بھرپور کردار ادا کرنا چاہیدا اے۔ مارکس، اینگلز تے لینن دے فلسفے موجب مرداں تے زنانیاں دے حق برابر نیں۔ جس پاروں روس وچ نسائی تحریکاں نے ڈھیر ترقی کیتی تے اپنے حق لئی مہان کارنامے سرانجام دتے۔ روس دیاں سوانیاں نے جاپان تے روس دی جنگ دوران مرداں دی تھاں سنبھال کے ثابت کیتا کہ اوہ برابر حق دے مطالبے وچ جائز نیں۔ 1936 دے روسی قانون مطابق سوانیاں نوں معاشی، سیاسی، سرکاری تے غیر سرکاری اداریاں وچ مرداں دے برابر حق حاصل نیں۔ ایہدے کارن سوانیاں اُتے ریاست ولوں کوئی پابندی نہیں سگوں اوہناں نوں ملازمتاں وچ برابر حصہ دتا جاندا۔ کئی محکمیاں وچ سوانیاں دی تعداد مرداں توں ودھ سی پر تمام تر حقوق تے آزادی دے باوجود ریاست دے اعلیٰ

عہدیاں تے اوہناں دی تقرری بہت گھٹ سی۔ برصغیر وچ انگریزاں دی آمد توں بعد سوانیاں دے حق دا ادراک شروع ہو یا۔ پڑھے لکھے جواناں نے جدوں غلامی دیاں وجوہات تلاش کیتیاں تے اک وڈی وجہ سوانیاں دا عضو معطل بننا سی۔ اوہناں ایس گل نوں محسوس کیتا کہ جدوں تیکر مرداں تے سوانیاں وچ کار برابری دے تعلقات نہ ہوں او دوں تیکر سماج ترقی نہیں کرے گا۔ دو جے پاسے یورپ وچ زنانیاں دے حق لئی جماعتاں تے تحریکاں وجود وچ آئیاں۔ برصغیر تے وی اوہناں اثر پایا۔ تانیثیت دیاں ایہناں تحریکاں دا مقصد سوانیاں دا استحصال ختم کرنا سی، اوہناں نوں مرداں دے برابر حقوق دوانا سی۔ ناصرہ حبیب نیڑے تانیثیت دی تعریف اے:

"بہت سارے نظریات کے برعکس نسوانیت Feminism کے تصور کی بنیاد کسی ایک نظری اصول پر نہیں ہے۔ اس لیے نسوانیت Feminism کی کوئی ایسی خاص تعریف نہیں جو تمام زمانوں کی عورتوں کے لیے قابل اطلاق ہو۔ پس اس کی تاریخ بدل سکتی ہے اور بدلتی ہے کیونکہ نسوانیت Feminism کی بنیاد تاریخی اور ثقافتی اعتبار سے ٹھوس حقائق، شعور اور اعمال کی مختلف سطحوں پر ہے۔" (4)

وکھو وکھ ملاں وچ تانیثیت دا لفظ وکھو وکھ معنیاں پٹھ ورتیا گیا۔ ستارویں صدی وچ نسوانیت توں مراد اک شے مٹھی جاندی سی جد کہ موجودہ دور وچ ایس توں مراد سوانیاں تے ظلم، ایہناں دے استحصال دا شعور یعنی اجیہی صورت حال بدلن لئی مرد تے زنانی دا شعوری عملی قدم اے۔

تانیثیت دیاں علمبردار تحریکاں نے سوانیاں وچ حق بارے شعور اُچاریا تے نال ای ایس نقطے ول گوہ دوا یا اے سوانیاں معاشرے واسطے اہم نیں۔ ایس شعور پاروں دنیا ادب وچ نسائی ادب دا مڈھ بچھا۔ پنجابی ادب ول جھاتی ماری جائے تے سٹنکلڈ اے کہ مڈھ وچ ادب تے وی مرداں دی اجارہ داری سی تے سوانیاں خال خال ہی دسدیاں نیں پر جدوں کارل مارکس، اینگلز تے لینن دے نظریات دے اثر پٹھ ترقی پسند تحریک نے پنجابی ادب نوں اپنے رنگ وچ رنگنا شروع کیتا تے پنجاب دیاں سوانیاں نوں اپنے تشخص دا احساس ہو یا۔ ایہتوں سوانیاں دیاں شعری تے نثری تخلیقاں نے جنم لیا۔ ایس توں پہلے سوانیاں کول لوری توں لے کے وین تیکر یعنی جنم توں مرن تیکر دی روایت لوک ادب دی صورت موجود سی یا فیر مذہبی تے اخلاقی شاعری سی پر جدید سوانیاں دے خیالاں، احساساں تے جذبیاں دیاں حامل تخلیقاں نہ ہوں دے برابر۔ ایہناں خیالاں دے اظہار لئی پنجاب دی سوانی نے نثری ادب وچ کہانی لکھن دا مڈھ نبھیا۔ دلشاد ڈوانہ لکھدیاں نیں:

”ہن تائیں دی کھوج دے مطابق پنجابی کہانی کار زانیاں وچوں سب توں پہلاں امرجیت کوردے مجموعے چھپے، اس توں بعد 1943 وچ امرتا پریتم دے دو مجموعے 'کنجیاں' تے 'چھبی و رہے بعد' چھپ کے مارکیٹ وچ آئے۔“ (5)

وڈتوں مکروں سب نوں پہلاں 1951 وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے ماہنامہ "پنجابی" وچ سوانیاں دے افسانے چھپے۔ 26 جون 1955 دے "امروز" وچ خدیجہ مستور دا افسانہ چھپیا۔ چھیتی ای پنجاب دیاں سوانیاں اپنے خیالاں دی نمائندگی واسطے ایس صنف نوں موزوں سمجھدیاں تختہ مشق بنایا۔ جدید کہانی دے ودھا وچ سوانیاں نے بہت اہم کردار ادا کیتا۔ خاص طور تے ترقی پسند تحریک دے اثر پیٹھ جدوں استحصالی طبقے، حاکم تے محکوم کارخانہ دار تے مزدور دی برابری دی نابری دی گل چھڑی تے سوانیاں نوں وی اپنے تشخص دا احساس ہو یا۔

قیام پاکستان توں بعد سب توں پہلاں رفعت دیاں کہانیاں دا مجموعہ "اک اوپری کڑی" دے ناں توں 1968 وچ چھاپے چڑھیا۔ ناں توں پتہ لگدا اے کہ ایہہ مجموعہ سوانیاں دے تشخص بارے اے۔ تشخص لئی جتیاں سماج دا ایہ کردار مرداں دے طاقتور معاشرے وچ دم گھٹن دا شکار اے۔ سوانیاں دی ایہ گھٹن داخلی تے خارجی دوواں حوالیاں نال اے۔ رفعت دے تخلیق کردہ کردار مامی فضلاں، کریماں، کاماں، آپا نصیبیاں، رضیہ یا سوزی سماج دیاں سوانیاں دے دکھاں دیاں نمائندہ نیں۔ ایہ علامتاں نیں سوانیاں دیاں محرومیاں تے اوہناں دکھاں تے روگاں دیاں جو اوہناں نوں اندر ہی اندر دیمک وانگواں چٹ جان دے نیں۔ رفعت دے تقریباً سارے افسانے سوانیاں دے دکھاں نماں تے محرومیاں نوں پیش کر دے نیں۔ اوہنے اپنے کرداراں راہیں سوانیاں دے دکھ، نفسیاتی کشمکش تے گھر دی چار دیواری وچ پیش آون والیاں اوکڑاں نوں چا بکدستی نال پیش کیتا۔ "اک اوپری کڑی" وچ شامل رفعت دے افسانے "کرناں دی دھوڑ" پتر پاروں کئی زانیاں دی حیاتی نوں جہنم بن دے دکھایا۔ افسانے وچ جائیداد دے وارث لئی دو جاویاہ رچایا جاندا اے تے پہلی بیوی دی دس سال دی رفاقت تے خدمت بھلا دتی جاندی اے۔ ایس سہ اوہدے احساساں تے جذبیاں دی عکاسی رفعت نے خوب کیتی اے:

"کنڈی بوہے نوں وجدی تے پھاہی اوہدی روح نوں لگ جاندی، اوہنوں

ایویں لگدا جیویں اوہدی حیاتی اک انھ ہنیرے غار وچ آن کھلوتی اے۔" (6)

طلاق سماج وچ اللہ پاک دا دتا ہو یا اوہ حق اے جہدا نا جائز استعمال مرداں دی حاکمیت دی گواہی اے۔ اللہ پاک نے ایہنوں جائز کماں وچوں سب توں ناپسندیدہ قرار دتا پر مرداں نے ایہ ظلم روارکھن وچ کوئی کسر نہیں چھڈی۔ افسانے

بارے ڈاکٹر اسلم رانا اپنے وچا پپیش کردیاں لکھدے نیس:

" کرنا دی دھوڑ وچ رفعت نے اوس سارے دکھ دردنوں سمیٹ لیا اے جیہڑا
 صرف اوہ عورت محسوس کرسکدی اے جنہوں اوہدے خاوند کولوں طلاق مل
 جاوے تے ایس افسانے داخیر لافقرہ ایہ ظاہر کردا اے پئی جدوں ایہ طلاق کسے
 عورت دی جھولی وچ پائی جاندی اے تے اودوں ساری دنیا دیاں عورتاں اوہدا
 دکھ تے بے عزتی محسوس کرن لئی اکٹھیاں ہو جاندیاں نیس۔" (7)

ایس کہانی وچ صرف ایک سوانی دی تذلیل نہیں سگوں ساری نسوانیت دی تذلیل اے۔ ہر سوانی دے جذبات تے
 احساس ہوندے نیس پر جدوں اوہدے جذبیاں دی قدر نہ کیتی جائے۔ فیر ایہہ مونہہ زور جذبے اپنا راہ آپ بنا لیندے نیس،
 بھاریں اوہ رستہ غلط ہووے پڑھکرائے جاوے داغ غلط کرن لئی سوانی کول کوئی چارہ سماج دا المیہ اے کہ طلاق یافتہ سوانی نوں چنگا
 نہیں سمجھیا جاؤندا۔ اوس نال ویاہ کرنا وی عیب اے جیویں سلیم نے کیتا۔ صغراں دے کردار راہیں رفعت ہوراں زنائی دی
 مظلومیت نوں بے نقاب کیتا تے ایہ دسیا کہ مرداں دے سماج وچ زنائیاں نوں کوئی کچھن والا نہیں۔ اسلامی معاشرے وچ اج
 دے جدید دور وچ وی زمانہ جاہلیت دے آثار ہر تھاں موجود نیں جہدا ثبوت طلاق یافتہ زنائی نال روارکھیا جان والا معاشرتی
 رویہ اے۔ "سدھراں، صلیب تے اک ٹیاری" وچ رفعت نے مجبور پر جوان سوانیاں دے جذبیاں نوں زبان دتی اے، نال ای
 زنائی دا قربانی دین والا ازلی جذبہ بیان کیتا کہ کس طرح سوانیاں اپنیاں خواہشاں نوں مار کے دو جیاں لئی جیوندیاں نیں۔ کہانی
 اک سوال اے سماج لئی کہ زنائی اندر تے باہر ہوون والے ظلم دا ذمہ دار کون اے۔ پروفیسر جواد ایس کہانی بارے اپنا تجربہ پیش
 کرایاں لکھدے نیس:

"سدھراں، صلیب تے اک ٹیاری وچ اجیہی ٹیاری دی وارتا بیان کیتی گئی اے
 جنہوں حالات دی صلیب دی چھٹی گئی اے تے اپنے خاندان لئی اوہ اپنا آپ
 قربان کرن تے مجبور کردتی گئی اے۔" (8)

زنائی جدوں اپنے حق دی منگ کردی اے تے عام طور تے اوہدی مراد جائیداد وچ حق، ملازمتاں وچ حصہ،
 شادی ویاہ دے معاملے وچ اوہدی رضامندی تے مرداں دے برابر آزادی تے جانندے نیں۔ اصل ایہ اے کہ سوانیاں
 گھریلو حیاتی وچ قید نیں۔ اوہناں دے جائز جذبیاں نوں بری طرح برباد کیتا جاندا اے، کدی رشتہ دیکھن والے اوہناں دی

عزت نفس دیاں دھجیاں اُڑندے نیں تے کدی ویاہ توں بعد اوہناں دی روح نوں تارتا رکرن والے کنڈیاں نال واہ پیندا اے پر ایہناں دا کوئی اُپا نہیں۔ رفعت ہوراں متوسط طبقے دیاں سوانیاں دی نفسیات تے تھنہیلیاں نوں تجربیدی قسم دے افسانے "اک تیری تے اک میری" دوازی کردار مرد تے زنانی پیش کیتے نیں۔ تلمیحاتی تے علامتی انداز دی ایس کہانی دا مڈھ مرد تے زنانی دے جمن توں بچھدا اے۔ مرد واسطے زنانی دا وجود لازمی قرار دتا گیا پر مرداں نے زنانیاں نوں اک کھڈونا سمجھیا، کھڈیا، توڑیا تے نوں لے آؤندا۔ سوانیاں نوں اج تیکر جوئے وچ ہاریا جاندا اے، بازاراں وچ وچھیا جاندا اے حالاں کہ دوواں دی تخلیق دا مقصد اک دوہے دا اکلا پادور کرنا سی۔ رفعت موجب:

”استھتے تے آدم نوں اکلا پانگ کردا اے تے حوانوں کلیاں گھڑیاں ڈس دیاں

نیں تے تہائی دے ایس جنگل وچ اسیں سارے رُلدے پھر دے آں۔“ (9)

رفعت دے سارے افسانیاں دے سرناویں زنانی دے دوالے گھمدے نیں۔ اوہناں سوانیاں دے دکھاں دیاں جہتاں نکھیر کے پیش کیتیاں تے سماج وچ سوانیاں نال ہوون والے دھرو دا رونا رویا۔ رفعت دیاں کہانیاں بارے ڈاکٹر نبیلہ حُمن لکھدیاں نیں:

"رفعت نے عورت کے سماجی مسائل اور تشخص کے حوالے سے ہی اپنی

کہانیوں میں اس کردار کو نمایاں کیا ہے۔ اس نے مردانہ سماج میں عورت کی

مظلومیت اور بے بسی کو موضوع بنایا ہے۔" (10)

نسیمہ اشرف علی دا افسانوی مجموعہ "سکے پتر 1968" وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس مجموعے وچ چوداں افسانے نیں۔ ایہناں وچ ٹائٹل افسانہ "سکے پتر" دے ناں توں اے۔ کہانی وچ نسیمہ نے زمانہ جاہلیت توں لے کے اج دے جدید دور تیکر سوانیاں دی بے بسی تے مظلومیت نوں موضوع بنایا اے۔ افسانے راہیں پچھیا اے کہ ہر جرم دی سزاوار سوانی ہی کیوں سمجھی جاندی اے۔ جرم کسے داہوئے پرسزا زنانی دا مقدر کیوں بن دی اے۔ افسانے دا مرکزی کردار شبانہ سی جہدی حیاتی بارے نسیمہ صاحبہ آہندیاں نیں:

"پل صراط دے ایس نازک تے ہولناک سفر وچ کسے داوی کچھ نہیں گواچیا۔

شبانہ نویاں بہاراں دے رنگیں آنچل دے سائے وچ لمی تان کے سوں

گئی۔" (11)

سوانیاں دی حیاتی داسفر پل صراط وانگوں نازک تے ہولناک کیوں ہوندا اے، ایس سوال دا جواب نسیمہ اشرف نے سماج کولوں منگیا، مرداں دی حاکمیت والے سماج وچ مردکدی اپنی غلطی تسلیم نہیں کردے۔ ہمیشہ سوانیاں نوں الزام دتا جاندا اے۔ کئی وارتاقت تے حاکمیت دے نشے وچ مخمور مرد سوانی نوں انسان تیکر نہیں سمجھدا۔ سوانیاں اتے کئی الزام لا کے انتقامی رویہ اختیار کردے نیں۔ شفقت سلطانہ دا افسانہ "پھلاں والی" ایہو جے مرداں دی نفسیات دا عکاس اے جیہڑے سوانیاں دی تذلیل کرنا اپنا بنیادی حق سمجھدے نیں۔ کئی کئی گل تے سوانیاں نوں ذلیل کردے نیں جیہدی اخیر بغاوت دی صورت وچ اے۔ ایس گھٹن زدہ ماحول توں نجات لئی سوانیاں فرار لہجہ دیاں نیں پر اوہ راہواں مسدود ہونیاں نیں تے نجات دا کوئی ذریعہ نہیں ملدا۔ شفقت سلطانہ دے افسانے وچ اک پھل وچکن والی سوانی دی کہانی اے کہ ویاہ توں بعد اوہ اپنے گھر والے دے بے حد سیوا کردی اے پر دھی جمن دی سزا وچ سارا ٹبر اوہدے خلاف ہو جاندا اے۔ اوہ دا خاوند اوس نوں گھروں کڈھ دیندا اے تے دو جا ویاہ رچالیندا اے حالانکہ دھی دا جمن باعث رحمت اے۔ دو جا ایہدے وچ ماں دا کوئی قصور نہیں ہوندا۔ طبی سائنس دے مطابق دھی یا پتر جمن دا ذمہ دار مرد اے۔ اسلامی تصور وی ایہی اے کہ اولاد مرد دی ذمہ داری اے پر ساریاں منطقاں اک پاسے مرداں دے جبر دا بہانہ سدا سوانیاں نوں روگی کردار پیا اے۔

خالده ملک اپنیاں کہانیاں وچ سوانیاں نوں سماج وچ جیون لئی حوصلہ تے ہمت دین دا آہر کردیاں نیں۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچ زنانیاں اپنے حق واسطے جدوجہد کردیاں دسدیاں نیں تاں جے اوہ سماج وچ حق وصول کر لین۔ خالده ملک ہوراں دے افسانوی مجموعے "زلفاں چھلے چھلے" دے دیباچے وچ منصور قیصر لکھدے نیں:

"خالده ملک نوں ایویں احساس اے جے عورت محض خود رچی یا خود ترسی دا شکار

نہیں بلکہ اپنے مزاج دے لحاظ نال بھرپور پنجابن وی ہے گی۔ اوہدے وچ

مرداں وانگوں ڈائریکٹنس اے۔" (12)

"خوشی" اک اجیہی بے اولاد سوانی دوا لے گھمدا اے جیہڑی پنجابہ ورہیاں دی عمر وچ بیوہ ہون توں بعد دو جا ویاہ رچالیندی اے تے پرداہ نہیں کردی کہ لوکائی اوہدے بارے کیہ کہوے گی۔ اپنی خوشی مناوون لئی سماج دیاں نام نہاد رسماں دے مونہہ اتے چنڈ مار دیاں آکھدی اے:

"کیہ دساں بھینا! پچھلے ورھے جدوں میں تیرے بھرانال حق نکاح کیتا سی تے

رشتے داراں بڑا رولا پایا سی تے اسماں چپ چپتے ای نکاح پڑھ لیا سی۔ رشتہ دار

وی ناراض ہو گئے سن تے ہن اج ساڈے ویاہ داد بہاڑا سی۔ میں سوچیا تھوڑی

جیہی خوشی کر لئے تے بس۔" (13)

انج ای افسانہ "تہانوں کید اے" وچ شید و چاچے دے پتردی منگ سی۔ اوہدے نال انتاں دا پیا رکردی پر خاندانی جھگڑے مگروں شفیع دے ماپے رشتہ توڑ دیندے۔ شفیع وی ماپیاں دی رضا وچ راضی ہو گیا پر شید و دی ہمت ویکھن جوگ اے جس شفیع داراہ ڈک کے آکھیا:

"وے بے غیرتا! پنڈ وچ اج تیکر کسے گھبر و جوان اپنی منگ چھڈ کے کسے

ہور کڑی نال ویاہ کیتا اے۔ جے توں کرن لگا ایس؟ پر شید و اے میرا نہیں،

میرے ماں پیو دا فیصلہ اے۔ وے توں ونگاں کیوں نہیں پالیندا۔" (14)

کہانی وچ خالدہ ملک نے دسیا کہ جدوں زنانی حالات دا مقابلہ کرن لئی تیار ہو جاوے تے اوہدوں کوئی ہڑھ اوہدا راہ نہیں ڈک سکدا۔ شید و نے شفیع نوں آکھیا کہ تیرا ویاہ میرے علاوہ کسے ہور نال نہیں ہو سکدا۔ شفیع نے ایہ گل نظر انداز کر دتی شید و دے رات دے ہمیرے وچ چا تو نال شفیع دا قتل کردتا۔ اوس ویلے اوس پنڈ دے لوکاں نوں ویکھ کے آکھیا۔ "تہانوں کی اے۔"

خالدہ ملک نے افسانے وچ سوانی نوں بے حد دلیر تے مضبوط دکھایا اے کہ جدوں سوانی کوئی فیصلہ کر لوے تے ڈر، خوف، بدنامی، رسوائی توں بے نیاز ہو جاندی اے۔ حفیظ احمد اپنے مضمون "پنجابی کہانی وچ سوانیاں دا حصہ" وچ اوہناں دیاں کہانیاں لکھدے نیں:

"عورت صنف نازک نہیں بلکہ صنف مخالف اے جیہڑی زرتے زمین وانگوں

مرددی ذاتی ملکیت نہیں بلکہ اوہدے برابر حقوق رکھدی اے۔ خالدہ ملک دیاں

کہانیاں وچ کڑتن تے مٹھاس وی اے تے ایہ دوویں پہلو جیاتی دی صحیح عکاسی

کردے نیں۔ اوہدیاں کہانیاں دا مڈھلا موضوع ایس دھرتی دی عورت نال

ہمردی اے۔" (15)

خالدہ ملک دیاں کہانیاں وچ سوانیاں اپنے حق دی منگ کرن دی بجائے تھانے اپنے حق ورتدی اے۔ اوہ اپنے حق نوں گوا دیندی اے۔ مغلوب ہون دی بجائے اپنے آپ نوں معاشرے وچ برابری دی سطح تے محسوس کردی اے۔

مکدی گل کہ مردانہ حاکمیت والے سماج وچ پنجابی کہانی کارناں نے تانیشی نقطہ نظر نمایاں کرن وچ اہم کردار ادا کیتا۔ اوہناں اپنے سماجی پس منظر نوں مد نظر رکھدیاں تانیشی فکر نوں بڑے قرینے نال اجاگر کیتا۔ اپنی پنجابی کہانی راہیں اوہناں سوانیاں دے احساساں تے جذبیان نوں زبان دتی تے نال نال خانگی ظلم و ستم تے استحصالی رویے وی منظر عام تے لے آؤندے۔ اوہناں ایس گل دی دس وی پائی کہ چنگا معاشرہ اوہ اے جتھے مرد تے زن دے حق وچ فرق نہیں کیتا جاندا سگوں طبی غدوخال نوں سامنے رکھدیاں حق تے فرض دان کیتے جان دے نیں، جے طاقت دا توازن بے لگام ہو جائے تے باغی رویے جنم لیندے نیں۔ ایہ بغاوت نفرت دی آگ بھکا دیندی اے جیہڑی طوفان دا پیش خیمہ ثابت ہو سکدی اے۔

حوالے

- (1) ابن حنیف، ہزاروں سال پہلے، لاہور مکتبہ ارواں، 1960ء ص 19
- (2) اوہی، ص 19
- (3) کشورناہید، عورت زبان خلق سے زبان حال تک، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 2000ء، 12
- (4) نگہت سعید خان مترجم عورت مانگے آزادی از ناصرہ حبیب، لاہور، لائیڈا کٹناک ریسرچ 1987ء ص 4
- (5) دلشاد ڈوانہ، ڈاکٹر، پنجابی کہانی کارناں (کھوج، پرکھ) لاہور، بزم فقیر، پاکستان، 2004ء ص 15
- (6) رفعت، اک اوپری کڑی، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2003ء، ص 17
- (7) اسلم رانا، ڈاکٹر، رنگ سنگ، لاہور، عزیز پبلیشرز، 1991ء، ص 122
- (8) سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور، اے پبلیشرز، 1997ء، ص 212
- (9) اک اوپری کڑی، ص 68
- (10) اوری اینٹل کالج میگزین، شمارہ 323، جلد 87، لاہور پنجاب یونیورسٹی، 2012ء ص 109
- (11) نسیم اشرف علی، سکے پتر، لاہور، ادارہ، مطبوعات جدید، 1968ء، ص 108
- (12) منصور قیصر، (دیباچہ)، مضمونہ زلفاں چھلے چھلے از خالدہ ملک، راولپنڈی، اپنا ادارہ 1977ء ص 9
- (13) خالدہ ملک، زلفاں چھلے چھلے، راولپنڈی، اپنا ادارہ 1977ء، ص 19
- (14) اوہی، ص 30
- (15) اوہی، ص 36

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE *No. 10*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2020

